

Židovsko groblje u Đakovu

Lelas, Lorena

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:718374>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-14**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest umjetnosti

Diplomski sveučilišni studij povijesti umjetnosti; smjer; konzervatorski i muzejsko-galerijski
(jednopedmetni)

Lorena Lelas

Židovsko groblje u Đakovu

Diplomski rad

Zadar, 2023.

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest umjetnosti

Diplomski sveučilišni studij povijesti umjetnosti; smjer; konzervatorski i muzejsko-galerijski
(jednopedmetni)

Židovsko groblje u Đakovu

Diplomski rad

Student/ica:

Lorena Lelas

Mentor/ica:

izv. prof. dr. sc. Antonija Mlikota

Zadar, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Lorena Lelas**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Židovsko groblje u Đakovu** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 1. studenog 2023.

SADRŽAJ

1. Uvod	6
2. Pregled dosadašnjih istraživanja / Historiografija	8
3. Ciljevi	10
4. Povijesno-politički kontekst	11
4.1. <i>Kontinuirani rast đakovačkog židovskog stanovništva</i>	14
5. Židovska bogoštovna općina u Đakovu	16
5.1. <i>Nekadašnja đakovačka sinagoga</i>	19
5.2. <i>Židovska društva u Đakovu</i>	23
5.3. <i>Ugledne židovske obitelji u Đakovu do početka 2. Svjetskog rata</i>	26
6. Nastanak sabirnog logora Đakovo	31
6.1. <i>Organizacija logorskog života pod Židovskom općinom u Osijeku</i>	34
6.2. <i>Pogoršanje egzistencijalnih uvjeta u logoru</i>	36
7. Židovsko groblje u Đakovu i tipologija spomenika	40
7.1. <i>Groblje žrtava fašističkog terora</i>	45
7.2. <i>Stjepan Kolb</i>	49
7.3. <i>Popis sahranjenih na Židovskom groblju žrtava fašističkog terora u Đakovu</i>	51
8. Konzervatorski aspekt i analiza dokumentacije o zaštićenom kulturnom dobru	61
8.1. <i>Dosadašnja rekonstrukcija logoraškog dijela groblja</i>	69
9. Zaključak	73
10. Popis literature i izvora	75
11. Prilozi	81

Židovsko groblje u Đakovu

Sažetak

Tijekom razdoblja od otprilike sto godina, od doseljavanja na područje Đakova do Drugog svjetskog rata, Židovi su bili u manjoj ili većoj mjeri ravnopravni građani mirnog sjedišta biskupije. U njegovom središtu su posjedovali kuće i trgovine s obzirom na njihova najčešća zanimanja vezana uz trgovinu. Njegovali su dobre odnose sa sugrađanima i postupno se integrirali u gradsku svakodnevnicu, bilo kroz posao ili slobodno vrijeme. Osnovali su ondje svoju općinu u kojoj su vršili podjelu obaveza, podigli sinagogu te osnivali brojna društva kroz koja su aktivno djelovali. Njihov mir narušen je 1941. godine kad su kao etnička i vjerska manjina, pod okriljem fašizma, protjerivani iz svojih domova i gradova u kojima su živjeli. U gradu Đakovu je oformljen sabirni logor u kojem je 566 žrtava, ponajviše bosanskohercegovačkih Židova, izgubilo živote. Velika većina đakovačkih Židova odvedena je u logore u Tenju kraj Osijeka, a zatim u Auschwitz odakle im se gubi svaki trag. Posljedično, u Đakovu se danas nalazi Židovsko groblje na kojem su pokopani đakovački Židovi umrli do 1941. godine, ali i nevine žrtve logora. Zahvaljujući grobaru Stjepanu Kolbu te su osobe pokopane dostojanstveno, u posebnu raku obilježenu imenom i prezimenom. S obzirom da je to jedina takva vrsta groblja iz doba Holokausta u svijetu, Židovsko groblje u Đakovu zaštićeno je kulturno dobro, upisano u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske.

Ključne riječi: Đakovo, Židovi, sinagoga, logor, Holokaust, groblje, Zaštićeno kulturno dobro

1. Uvod

Povijest grada Đakova 19. i 20. stoljeća, kao mjesta bogate kulture i tradicije, nemoguće je promatrati izvan konteksta doseljenog židovskog stanovništva koje je uvelike ostavilo traga na razvoj grada, unatoč nesretnoj sudbini koja ga je zadesila. Doseljeni Židovi bili su pripadnici ugledne đakovačke zajednice, koja se postupno etablirala u sve sfere đakovačkog svakodnevnog života. Njihov se broj od sredine 19. stoljeća povećavao te s vremenom brojio nekoliko stotina Židova. Većinom su se bavili trgovinom i obrtima i kao takvi postali važan gospodarski i društveni faktor. Oni su u Đakovu, nedugo nakon doseljavanja, osnovali Židovsku bogoštovnu općinu, podigli sinagogu, osnivali njima svojstvena udruženja, a funkcionirali su tako sve do razdoblja Drugog svjetskog rata.

U ovom radu fokus će biti na doseljavanje Židova na područje Đakova, njihovu integraciju u društvo i osnove funkcioniranja i djelovanja u njihovoj zajednici, a prije svega na židovsko groblje koje je posljednje počivalište brojnih židovskih obitelji. Osim sahranjenih Đakovčana Židova, isto to groblje mjesto je vječnog počinka za 566 židovskih žena i djece koji su se u Đakovu našli igrom slučaja, uslijed progona u novoosnovanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U Đakovu je tada formiran sabirni logor koji je, na otprilike osam mjeseci, postao prisilno utočište za židovske i srpske žene i djecu. Njegova je funkcija trebala biti tranzitnog karaktera, a u njega su žene i djeca bili deportirani najvećim dijelom iz Bosne. Unatoč tome što je trebao biti samo "usputna stanica", uvjeti za preživljavanje u njemu bili su toliko loši da je velik broj zatočenica izgubio život. U tom kontekstu sadržaj rada prati i tragičnu sudbinu židovskih žrtava Sabirnog logora Đakovo.

Uobičajeno je da nadgrobni spomenici imaju zabilježeno ime i prezime pokojnika, no to se ne odnosi na groblja na kojima su sahranjeni veliki brojevi žrtava tragično skončalih u logorima. Đakovačko židovsko groblje žrtava fašističkog terora, jedinstveno je groblje takve vrste u svijetu iz razloga što je ono jedino groblje žrtava Holokausta, gdje svaka žrtva ima zasebnu raku obilježenu imenom, prezimenom, godinama u trenutku smrti i mjestom ili gradom iz kojeg su stigli. Takva se vrsta evidentiranja skončalih logoraša odvijala krišom, zahvaljujući đakovačkom grobaru Stjepanu Kolbu. Na taj je način sačuvao od zaborava sve umrle u đakovačkom logoru. Dok su u Đakovo deportirani Židovi iz drugih krajeva regije, đakovački su Židovi proživljavali teške dane i odbačenost svojih sugrađana. Mnogi od njih su na koncu završili u logoru u Tenji, a

zatim i u Auschwitzu. Danas, prema izvješćima sa zadnjih nekoliko popisa stanovništva, u Đakovu i okolici, ne postoji više nijedna osoba koja bi se identificirala kao pripadnik židovske narodnosti ili vjeroispovijesti. Ono što građanima grada Đakova zauvijek ostaje kao podsjetnik i dokaz na postojanje židovske zajednice u gradu, a ujedno i likvidacije stotine žena i djece, jest židovsko groblje zahvaljujući kojem dobivamo primarne povijesne i genealoške zaključke.

Radi svega navedenog, Židovsko je groblje u Đakovu uključujući njegov stari i novi dio, od 2009. godine registrirano kao kulturno dobro Republike Hrvatske te je kao takvo tema ovog rada. Ono je mjesto održavanja tradicionalne komemoracije žrtvama, koja se obilježava svake godine, prve nedjelje u lipnju. Tada, uz predstavnike židovskih općina i grada Đakova, kao i svih proteklih godina nakon završetka Drugog svjetskog rata, rodbina nesretno stradalih dolazi odati počast, svojim bakama, majkama i tetkama. Izmjenom generacija njihove je živuće rodbine sve manje, pa je dužnost i ostavština građanima grada Đakova osvijestiti nepravdu koja je nanesena židovskoj etničkoj skupini i pobrinuti se da te žene i djeca dostojno počivaju. U tom smislu ovaj je rad sinteza đakovačke židovske povijesti, a posebno se osvrće na jedini preostali element židovske baštine i uvjete njegove zaštite, a to je Židovsko groblje.

2. Pregled dosadašnjih istraživanja / Historiografija

Povijest đakovačkih Židova, od vremena njihova naseljavanja do Prvog svjetskog rata, najjezgrovitije je obrađena u istraživanjima Ljiljane Dobrovšek. Autorica se u znanstvenom članku *Demografski prikaz Židova u Đakovu i Đakovštini od početaka naseljavanja od Prvog svjetskog rata* temeljito bavila demografskom analizom židovskih doseljenika, analizirajući arhivsku građu hrvatskih i mađarskih arhiva čime je iznijela neke nove podatke o prvim židovskim obiteljima koje su naseljavale Đakovštinu. Znanstvenim radom *"Obitelj Frank i njihova prisutnost u životu grada Đakova"* dr. sc. Branko Ostajmer detaljno je obradio uglednu đakovačku židovsku obitelj istraživši njihovo podrijetlo, članove, djelovanje u Đakovu i sudbinu u Holokaustu čime je donio velik broj novih informacija o dotad gotovo nepoznatoj obitelji. Puno podataka o židovskoj đakovačkoj prošlosti dobili smo na uvid zahvaljujući rukopisu pod nazivom *Građa za kulturnu prošlost Đakova koja se odnosi na đakovačke Židove i one iz Vrpolja* đakovačkog pravника i kulturnog djelatnika dr. Mate Horvata, rođenog u Đakovu 1891. godine. Riječ je o jednom od najvažnijih sudionika javnog i kulturnog života u Đakovu u međuraću, a donio je važne nove podatke o đakovačkoj židovskoj bogoštovnoj općini, rabinima, sinagogi i važnim pripadnicima židovske općine u Đakovu, kao i nekim njihovim sudbinama. Osim toga, u Hrvatskoj reviji 3 (dvomjesečnik Matice Hrvatske) 2008. godine, B. Ostajmer pisao je o grobaru židovskog groblja u Đakovu Stjepanu Kolbu (*Stjepan Kolb 1886.-1945. – život i djelo*), a u Glasniku jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine "Jevrejski glas", u lipnju 2011. godine izašao je njegov članak o obnovljenom logorskom groblju na židovskom groblju u Đakovu.

Zlatko Karač u knjizi *Sinagoge – studije o arhitekturi sinagoga u Hrvatskoj*, donosi prvi sustavni znanstveni prilog o proučavanju sinagoga na našem prostoru. S obzirom da ih je jako mal broj sačuvan, važnost ovog istraživanja je još veća. On se bavi proučavanjem sinagoga nastalih od baroknog stila do 20. stoljeća, od kojih je većina sagrađena u razdoblju historicizma. Osim značajne inventarizacije svih sinagoga koje su postojale u Hrvatskoj, ova je knjiga važna za praćenje tragova židovskog kulturnog identiteta na našim prostorima. O nekadašnjoj đakovačkoj sinagogi, čiji je izgled poznat samo s faksimila jedne rijetke razglednice iz oko 1915. godine, donosi neke važne faktografske podatke o njezinu nastanku (i nestanku) te kratki opis. O đakovačkoj sinagogi sveobuhvatan članak je napisao Željko Lekšić, poznavatelj đakovačke

povijesti, istaknuvši o njoj sve poznate podatke za časopis židovske općine Zagreb pod nazivom Novi Omanut. Baveći se starim načinom numeracije kuća u đakovačkim Sokacima i trgovima, autor je također iznio nove informacije o stanovanju i djelatnostima poznatih židovskih obitelji. U članku *Đakovačka glavna ulica. Zgrade i njihovi vlasnici od sredine 19. do početka 21. stoljeća* koristeći se prvim zemljišnim registrima, od sredine 19. stoljeća pa nadalje, sažeo je vlasnike i korisnike zgrada u užem centru grada Đakova od kojih su brojni bili Židovi. Detaljnije i konkretnije je sažeo, za đakovačku povijest važnu, tiskarsku djelatnost Židova Maksa Brucka u “*Prilozi životopisu đakovačkog tiskara Maksa Brucka*”. Još o židovskim prije svega trgovačkim djelatnostima i mjestima na kojima su imali svoje kuće može se pronaći u *Sjećanje na đakovačke Židove* Vilka Čuržika.

U radu Vladimira Geigera, pod nazivom *Osnivanje židovskih društava i njihova pravila u Đakovu*, detaljno su obrađena tri najvažnija židovska društva u Đakovu – *Hevra Kadiša*, *Židovsko gospojinsko dobrotvorno društvo* i *Udruženje cionističkih žena* s njihovim pravilima i članovima, a spomenuta su i ostala društva koja su djelovala do Drugog svjetskog rata. Kako bi se upoznali sa sudbinom Židova nakon uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske i svim okolnostima vezanim za sabirni logor koji je postojao u Đakovu, neizostavno je konzultirati knjigu Zorana Vasiljevića – *Sabirni logor Đakovo*. Ta je monografija skup svih dotadašnjih poznavanja i istraživanja logorskog djelovanja, a nakon njegove knjige objavljene 1988. godine o toj temi nije objavljeno puno informacija. Tek se Grgo Grbešić osvrnuo na neke od stavova Zorana Vasiljevića, u članku *Prijelazi Židova u Katoličku crkvu u đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.* Što se tiče upisa Židovskog groblja u Đakovu u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, ustupljena je dokumentacija prikupljena u razdoblju od posljednjih pedesetak godina. Inicijativom Lee Maestro iz Sarajeva, obnovljene su nadgrobne ploče na logoraškom dijelu groblja, a povodom toga tiskana je brošura pod nazivom *Groblje žrtava sabirnog logora Đakovo*, katalog izložbe *Logor Đakovo / Đakovo Camp* i organizirane su izložbe u Đakovu i Sarajevu. Anita Fiket u radu *Istraživanje židovske baštine u Hrvatskoj: židovska groblja* o najugroženijoj baštini u Europi donosi najnovije poglede, metodologiju istraživanja i stanje pojedinih groblja u Hrvatskoj. Autorica zaključuje da postoji potreba da se zaštiti još židovskih groblja čime bi se spriječilo njihovo uništenje i propadanje, a ujedno bi im se na taj način potvrdila kulturno-povijesna vrijednost.

3. Ciljevi

Ovaj je diplomski rad kratki osvrt na sve povijesne prilike i neprilike u kojima su se Židovi na đakovačkom prostoru našli, a koje su na neki način zauvijek obilježile grad Đakovo i povjesničarima i povjesničarima umjetnosti postale područje zanimljivih istraživačkih tema. Iako je sve veći broj povjesničara i istraživača židovskih zajednica na našim prostorima, kao i objavljenih knjiga i članaka vezanih uz tu problematiku, i dalje su brojne teme ostale nedovoljno istražene i nepoznate. Cilj ovog rada je sumirati povijest Židova u Đakovu, od doseljavanja do progonstva te donijeti najvažnije odrednice židovskog života u razdoblju od otprilike 100 godina. Kao posljedica postojanja židovske zajednice u Đakovu, stradanja u logoru i njihovog sahranjivanja, u Đakovu postoji židovsko groblje koje je zaštićeno kulturno dobro. Kao takvo bit će istraženo, od njegova nastanka do zadnje obnove 2011. godine. Jedan od ciljeva ovog rada jest utvrditi propuste u donesenim faktografskim podacima putem analize postojeće dokumentacije o zaštiti ovog lokaliteta. Krajnja svrha rada jest potaknuti očuvanje groblja te osvijestiti i educirati građane Đakova, kao i buduće generacije, o važnosti postojanja židovske zajednice na području Đakova i Đakovštine, ali i nepravde koja im je za vrijeme postojanja NDH nanesena.

4. Povijesno-politički kontekst

Oduvijek se život Židova svodio na zabrane i ograničenja, kao i dozvole od habsburških vladara, Ugarskog sabora te institucija i magistrata ovisno o županijama. Protjerivanjem Židova iz Beča, pod paskom Leopolda I., godine 1670., mnogi su bečki Židovi selili u okolne austrijske pokrajine, Češku i Moravsku te ugarske županije i na imanja ugarskog plemstva. Krajem 17. i tijekom 18. stoljeća oni su na ta područja dolazili kao pokućarci, torbari i putujući trgovci, a sela i gradove su naseljavali uz prešutan pristanak ugarskog plemstva koje je imalo pravo naseljavati ih na svoje posjede čime su postajali njihovi zaštitnici.¹ Dobivali su gradsku dozvolu za obilazak kuća i prodaju raznovrsne robe, a na selu za otkupljivanje žitarica, vune, kože, duhana, krzna, perja i dr. Bili su ovisni o gradskoj upravi ili magistratu koji je donosio odluku o izdavanju dozvole boravka, a od njih su u najam dobivali gradsku imovinu. Židovska trgovačka djelatnost nastojala se ograničiti, a s obzirom da carske vlasti nikad nisu čvrsto odlučile što bi sa Židovima, uspjele su rasnim zakonima i birokratskom zbrkom utjecati na odnose mjesnog stanovništva prema Židovima. Pokrajinska uprava koja se sastojala od Ugarskog kraljevskog namjesništva i Ugarskog sabora, bila je sklonija Židovima nego magistrati te su im u većini slučajeva dopuštali naseljavanje. Hijerarhijski na najvišem stupnju ovog vladajućeg sustava bio je Beč ili Dvor, odnosno carska kancelarija.²

Odlukom Leopolda I. iz 1689. godine, zatražen je izgon Židova iz Beča, Gornje i Donje Austrije. Za početka vladavine Karla VI., 1712. godine, protjerani su, ograničen im je ulazak u zemlju i poslovanje. Posljedično, kako bi se zaustavio porast broja Židova u Ugarskoj, Ugarsko je namjesničko vijeće zatražilo 1725. godine da sve županije zabrane dolazak Židova na njihove prostore i da o njima vode evidenciju, nakon čega se židovsko stanovništvo počelo popisivati. Na primjer, objavljivanjem tzv. *Familiengesetz*, donešen je zakon prema kojem se samo najstariji židovski sin smio oženiti u zemlji u kojoj se rodio i time u njoj i ostati, dok su se ostali morali odseliti, a sve u svrhu rasterećavanja od židovske populacije. Morali su se iseliti iz svih dijelova

¹ M. FRAJDENBERG, 2000., 185.

² LJ. DOBROVŠAK, 2005., 169.

grada u kojima su stanovali kršćani, kao i iz kuća i zgrada koje su se nalazile u blizini kršćanskih crkvi, a protjerani su bili i ako nisu posjedovali dokumentaciju o osobnim podacima.³

S obzirom da navedeni ugovor nije bio u potpunosti konkretan i koncizan, dopustio je županijama i gradovima da sami odluče o privremenom zadržavanju i trgovanju Židova. Od 1750. godine, naseljeni Židovi u Ugarskoj najčešće su se bavili trgovinom, krčmama i mesnicama. Iako su u početku zaštićeni od razbojništva i prisilnog pokrštavanja djece, ubrzo im je zabranjeno trgovanje kršćanskim knjigama i slikama, prodaja baruta i proizvodnja pepeljike ili potaše (kalijevog karbonata kao jedne od prvih čistih kemikalija dobivenih iz prirode), kao i razni zakupi. Na ovaj su način živjeli sve do Josipa II., koji je iako nije bio ljubitelj Židova, kao pobornik prosvijećenog apsolutizma, 13. ožujka 1781. godine dozvolio Židovima pohađanje svjetovnih škola. Njegovim patentima omogućeno im je da više ne moraju nositi ponižavajuće simbole na odjeći poput žute krpe, ukinute su im zabrane izlaska iz kuće prije 12 sati nedjeljama i svetkovinama ili micanja s puta kada bi susreli procesiju, koje su bile na snazi od 5. svibnja 1754. godine. Dobili su pravo na posjećivanje javnih lokala, stanovanje u gradskim četvrtima s kršćanima, pohađanje sveučilišta i visokih škola kao i osnivanje vlastite škole jednake kršćanskim pučkim školama. Dozvoljeno im je uzimanje zemlje u zakup, sloboda kretanja, naseljavanje po želji, a djelomično im je dopušteno bavljenje obrtništvom i poljodjelstvom.⁴

Ono što za njih ostaje zabranjeno jest osnivanje vlastitih općina, posjedovanje kuće ili zemljišta, kao i održavanje javnih bogoslužja i posjedovanje javnih sinagoga. Ovim patentom nije bio cilj povećati broj Židova, već samo donijeti tolerantnije odredbe. Radi svega navedenog, provjeravalo se provođenje tih odredbi na županijskim razinama, vršila se kontrola nad stranim Židovima i još više im se pridavala pažnja nego prije. Ono što je za Židove pretežito bio glavni oblik zarade jest kućarenje tj. torbarenje pri čemu su trgovali po kućama, noseći robu na leđima ili na konju. Uz torbarenje se razvilo i lihvarstvo (zelenaštvo), radi čega je Josip II. htio od Ugarske da im zabrani zakupljivanje krčmi, no Ugarsko namjesničko vijeće je smatralo da je njihov posao vrlo koristan za sitnu trgovinu u unutrašnjosti zemlje i veću cirkulaciju novca.

Dok su se gradovi često osvrtni na svoje zakone i zabrane, Židovi su počeli naseljavati sela i ondje nesmetano trgovali. Na kraju vladavine Josip II. dopustio im je ulazak u vojnu službu,

³ M. FRAJDENBERG, 2000., 181.

⁴ LJ. DOBROVŠAK, 2005., 172.

a nakon njegove smrti ukinute su brojne reforme koje su omogućile Židovima lakši život. Od 1790. godine počeli su se boriti za svoja prava, pa su zahtjevali slobodu za posjedovanjem vlastite imovine i slobodno bavljenje obrtom i zakupom. S obzirom da nisu htjeli prihvatiti vojnu obavezu, njihov je status ostao isti, a zakonom Ugarskog sabora 10. siječnja 1791. potvrđeno je da Židovi ne mogu biti protjerani iz naselja u kojem su živjeli početkom te godine. Naknadno su im zabranjene selidbe, stupanje u brak bez potvrde o završenoj školi i ostalo, a takvo je razdoblje strogih zabrana potrajalo sve do 1830. godine. Prije većeg zabilježenog doseljavanja Židova sredinom 19. stoljeća, važno je spomenuti da su oni privremeno bili na ovim prostorima u 17. i 18. stoljeću te unatoč tome što nema nikakvih službenih zabilježbi o njihovoj prisutnosti od 15. stoljeća, može se pretpostaviti da su vjerojatno bili prisutni. Postojanje Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, nije moguće pratiti u kontinuitetu od srednjeg vijeka, već nakon oslobođenja tog područja od Turaka, krajem 17. stoljeća, kad su austrijske vlasti počele naseljavati slavonska sela.⁵

Stalna prisutnost židovskih obitelji u Hrvatskoj dogodila se tek od kraja 18. stoljeća, a iznimka su bile dvije obitelji koje su naselile osječki Donji grad u razdoblju od 1746. do 1753. godine, kao i Židovi koji su pridobili posebne kraljeve dozvole za naseljavanje u Slavonskoj vojnoj krajini, odnosno u gradovima Petrovaradin i Zemun. Hrvatsku kontinentalnu zonu naselili su Židovi s područja Srednje i Sjeverne Europe, uglavnom s njemačkog govornog područja, koje nazivamo Aškenazi.⁶ Trajno naseljavanje civilnog dijela Hrvatske i Slavonije omogućeno je 1783. godine zahvaljujući dozvoli za naseljavanje Židova Ediktom o toleranciji Josipa II.⁷ Dvije godine nakon donošenja te dozvole, u Hrvatskoj je proveden prvi popis s podacima o 18 židovskih obitelji koje su brojile 111 članova. S obzirom na novi zakonski članak 29./1840. De israelitis, kojeg je donio Ugarski sabor, Židovima je dozvoljena gradnja tvornica, bavljenje trgovinom i obrtima, pohađanje slobodnih znanosti i umjetnosti, kupnja nekretnina i zemlje, ali i ono najvažnije, pravo slobodnog naseljavanja u Hrvatskoj i Slavoniji. Oni su u Slavoniji prvo naselili teritorij požeške županije, između Pleternice i Kutjeva, a nakon čega su zabilježeni i u ostalim dijelovima. Osim nepotpunih popisa tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća, prve službene informacije o broju židovskih obitelji u Hrvatskoj su s popisa iz 1857. godine. Zaključkom Hrvatskog sabora pod

⁵ LJ. DOBROVŠAK, 2005., 168.

⁶ Z. KARAIĆ, 2020., 203.

⁷ LJ. DOBROVŠAK, 2007., 78.-86.

nazivom "Osnova zakona o ravnopravnosti Izrealićana" iz 1873. godine dobili su mogućnost veće integracije u društvo, a od onda su u potpunosti ravnopravni članovi hrvatskog društva, u prosvjeti, znanosti, umjetnosti, politici kao i raznim gospodarskim granama. Osim što su se akulturirali, u drugoj polovici 19. stoljeća židovske obitelji doživljavaju ekonomski uspon i postaju vlasnici brojnih trgovina, poduzeća i tvornica, a osnivači su i trgovačkih komora u Osijeku i Zagrebu.⁸

Posljedično s asimilacijom i razvojem židovskih zajednica, na prijelazu s 19. u 20. stoljeće, počeo se razvijati i antisemitizam. Židovi su zadržali isti gospodarski i kulturni položaj i nakon Prvog svjetskog rata kao pripadnici srednjeg sloja građanstva s visokim utjecajem na industriju, trgovinu, obrt i bankarstvo. To je potrajalo do 1940. godine kad su donesene prve antisemitiske uredbe kojima im je zabranjen rad, obrazovanje i brojna druga građanska prava. Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske, Židovi su sve teže funkcionirali u društvu, dok nije došlo do potpunog izopćenja. Brojne antižidovske mjere dramatično su utjecale na njihov položaj pri čemu se oni nisu ni snalazili, a sve u svrhu istrebljenja židovstva. Samo je nekolicina uspjela napustiti Slavoniju i Hrvatsku, oni koji su imali financijske mogućnosti, vezu ili rodbinu na koju bi se oslonili, no mnogi nisu bili u toj poziciji iz razloga što su imali ostarjele ili oboljele članove obitelji, zbog čega su bili primorani ostati i prilagođavati se odredbama.⁹ Zakonskom odredbom o čuvanju hrvatske imovine od 18. travnja 1941. Židovima je oduzeta sva imovina, a onom od 1. svibnja 1941. godine primorani su bili na popisivanje svog imetka. Time su ostali bez svega, a kulminiralo je sustavnim progonima Židova, deportacijama u logore, a najveći broj židovske zajednice u Hrvatskoj nije preživio progone. Od 25 000 Židova s područja Hrvatske, Drugi svjetski rat (1941.-1945.) preživjelo je između 4000 i 5000 osoba, od kojih se polovica ubrzo iselila u novoosnovanu državu Izrael.¹⁰

4.1. *Kontinuirani rast đakovačkog židovskog stanovništva*

⁸ LJ. DOBROVŠAK, 2005., 179.

⁹ Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, 2006., 502.

¹⁰ A. FIKET, 2022., 289.

Demografski rast đakovačkog židovstva i kontinuirani razvoj židovskih zajednica događa se nakon donošenja zakona o slobodnom naseljavanju Židova u gradove iz 1840. godine. Do tog trenutka smjeli su trgovati samo na ledini ispod biskupskog vrta koja je iz tog razloga nosio pogrdni naziv ‘‘Čifutana’’.¹¹ Zabilježeno je da se 1844. godine Abraham Wollner namjeravao doseliti u Đakovo i ondje otvoriti dućan. Đakovačko vlastelinstvo mu to nije dozvoljavalo radi čega se obratio Ugarskom namjesništvu koji je njegovu molbu proslijedio Virovitičkoj županiji. Odgovor Virovitičke županije bio je da oni nemaju ovlasti da prisile đakovačko vlastelinstvo da ga prime u grad. Ugarsko se namjesništvo obratilo đakovačkom vlastelinstvu s prijekorom radi postupanja protiv zakona 29./1840. i dozvolilo Wollneru nastanjivanje u Đakovu.¹² Tijekom 1848. i 1849. godine Židovi su u Virovitičkoj županiji pretežito bili naseljeni u Osijeku, Našicama, Đakovu i Virovitici. Na temelju skupljanja dobrovoljnih priloga 1849. i 1850. godine na području đakovačkog kotara, za nemoćne vojnike Zavoda bana Jelačića, vidljivo je da su ondje 2. siječnja 1850. godine živjeli Židovi, od kojih trgovac Adolf Wollner, trgovac Adolf Bauer, trgovac Salamon Weiss i Heinrich Kraus. Na tom popisu, koji su slani Velikom sucu đakovačkog kotara i predsjedniku virovitičke županije Živku Blažekoviću, zabilježeni su i Židovi iz Gašinaca, Semeljaca, Bračevaca i Levanjske Varoši.¹³ Sredinom 19. stoljeća dolazi do teritorijalnih promjena na području Hrvatske, a političkim upravljanjem podijeljena je na šest županija, pri čemu je Virovitička županija postala dijelom Osječke županije. Osječka je županija bila podjeljena na četiri kotara, Viroviticu, Đakovo, Osijek i Vukovar. U tom je periodu židovsko stanovništvo na ovom području bilo u porastu. Nakon tri godine dolazi do novih promjena i smanjenja broja hrvatskih županija na pet, pri čemu se grad Osijek dijeli na osječki, valpovački, donjomiholjački, našički, vukovarski i đakovački kotar. Tako je ostalo sve do 1861. godine kad se osječka županija ponovno preimenovala u Virovitičku.¹⁴ Iz popisa od 1850./1851. broj Židova naseljenih u đakovačkom kotaru bio je 313, no s obzirom na oskudne popise iz prijašnjih godina, gotovo je nemoguće odrediti koliki je broj novonaseljenih. S popisa iz 1857. godine bilo je vidljivo da je najveći broj

¹¹ M. CEPELIĆ, 1916., 37.

¹² LJ. DOBROVŠAK, 2009., 180.

¹³ LJ. DOBROVŠAK, 2009., 181.

¹⁴ M. LANDEKA, 1997., 50.

Židova u Hrvatskoj i Slavoniji registriran na području Osječke županije, od čega njih 298 u đakovačkom kotaru. Nemoguće je odrediti koliko ih je u tom trenutku živjelo u samom Đakovu.¹⁵

Na popisu iz 1869. đakovački je okrug brojio 29 000 stanovnika, od kojih je 471 Židova, a u samom Đakovu ih je bilo 180.¹⁶ Za vrijeme banovanja Ivana Mažuranića, 1874. godine, peti se put reorganizirala politička uprava, a od iduće je godine velik broj kotareva zamijenjen s dvadeset podžupanija. Popis iz 1880. godine daje podatke da se u đakovačkom upravnom kotaru nalazilo 581 Židova (286 muških i 296 žena), odnosno 1,89%. U tom trenutku u gradu Đakovu je stanovalo 332 Židova. Godine 1890. židovska općina Osijek najveća je židovska općina u Hrvatskoj i Slavoniji. Iste godine u đakovačkom kotaru živjelo je 668 Židova, od čega 335 u gradu Đakovu. Broj se Židova na početku 20. stoljeća neznatno smanjio, pa 1900. godine u Đakovu stanuje njih 332, dok je nekoliko godina pred Prvi svjetski rat (1910.) zabilježen broj od 396 Židova.¹⁷ Na koncu 19. stoljeća, u Đakovu i okolici, glavna je gospodarska grana bila poljoprivreda, od čega je 78,8% jutara zemlje pripadalo Hrvatima, dok je ostatak pripadao različitim etničkim skupinama. S obzirom da Židovima to nije bila primarna djelatnost, u njihovom je vlasništvu bilo tek 2,1% seljačkih posjeda.¹⁸ Većinom su se ženili unutar svoje zajednice, rijetki su bili slučajevi da im supruge nisu bile Židovke, iako su s drugim građanima vrlo aktivno sudjelovali u društvenom životu.

5. Židovska bogoštovna općina u Đakovu

Kontinuiran rast židovskog stanovništva, uvjetovao je i uspostavljanje židovske zajednice s pripadajućim vjerskim, školskim i humanitarnim ustanovama, kao i izgradnju sinagoge. Izdavanje zakona o obaveznom osnivanju židovskih općina kao vjerskih društava 26. studenog 1852., iste je godine dovelo do utemeljenja židovske općine u Đakovu pod imenom Cultus Verein kojoj su se pridružili i pripadnici židovske nacionalnosti iz okolnih sela.¹⁹ S obzirom da je sva

¹⁵ LJ. DOBROVŠAK, 2009., 181.-189.

¹⁶ Ž. LEKŠIĆ, 1999., 10.

¹⁷ LJ. DOBROVŠAK, 2009., 189.

¹⁸ V. GEIGER, 2002., 302.

¹⁹ LJ. DOBROVŠAK, 2007., 223.

arhiva židovske bogoštovne općine spaljena 19. travnja 1941. uoči Hitlerovog rođendana, nemamo točne informacije o nastanku općine, kao ni o njezinim aktivnostima. Dužnost je židovskih općina bila voditi i matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih, a u Đakovu su se te knjige vodile tek od rabina Hermana Sommera od 1860. godine. Do te su godine đakovački Židovi bili članovi Židovske općine u Osijeku, a s obzirom na to matične knjige im je uz novčanu naknadu vodio njihov rabin. Vođenje vjerskog života zajednice pripadalo je rabinu, a u slučaju nemogućnosti njegova sudjelovanja, njegovu je ulogu preuzimao kantor (predmolitelj).²⁰ Od 1856. do 1860. osječki je rabin dr. Samuel Spitzer vodio đakovačku službu ili su samo imali kantora. Prvi đakovački rabin Herman Sommer bio je na rabinskoj poziciji od 1860. do 1896. godine, a za njegovo vrijeme od 1880. do 1885. kao pomoćni kantor djelovao je N. Singer, a od 1885. Jakov Stüssel koji je uz to bio i pomoćni učitelj židovske škole. Još su kantori bili Emanuel Praušer i Josip Weissman. Nakon Sommerove smrti, đakovački je rabin postao Marko Ehreinpreis (1896.-1900.), kasnije veliki rabin u Stockholmu, a prisustvovao je kao đakovački rabin na cionističkom kongresu u Baselu 1900. godine.²¹ Na njegovo rabinsko mjesto došao je dr. Lazar Roth, također podržavatelj cionističkog pokreta. Zalagao se za bolji položaj židovskih zajednica u Hrvatskoj te sudjelovao na prvom cionističkom kongresu u Osijeku 1904., kao i na prvoj konferenciji slavonskih rabina u Osijeku 1906. godine. Rabin dr. Schulsinger svečano je ustoličen u židovskoj sinagogi 19. siječnja 1923. godine.

Vjerojatno je 1860. godine osnovana konfesionalna škola od strane židovske općine u Đakovu, na inicijativu Židova koji su zatražili podizanje privatne židovske učionice. Ideja je odobrena, ali je odbijen predloženi učitelj Sigmund Kohn jer je prema bosansko-đakovačko-srijemskom duhovnom stolu za tu ulogu bio nesposoban.²² Prvi je učitelj škole, od 3. listopada 1860. godine, bio Jakob Polak, a godišnja plaća mu je bila 400 forinti. Dužnost je obnašao godinu dana, do 1861. godine, a iduće dvije godine ga je naslijedio Vatroslav Koralek, za vrijeme predsjedništva Hinka Bauera. Hinko Bauer bio je podupirući član đakovačkog pjevačkog društva Sklad, od 1871. godine, do svoje smrti 1874. godine.²³

²⁰ LJ. DOBROVŠAK, 2009., 190.

²¹ LJ. DOBROVŠAK, 2005., 491.

²² LJ. DOBROVŠAK, 2009., 193.

²³ B. OSTAJMER, 2011., 205.

Prvi školski odbor Izrealitičke škole u Đakovu sačinjen je 3. studenog 1871. godine pod vodstvom dr. Lavoslava Borovitza, Viktora Selingera, Hinka Brucka i Josipa Fuchsa. S ljetnim semestrom 1873./1874. za podučavanje đakovačke židovske mladeži angažiran je Herman Sommer, Također, prema iskazu učitelja koji su bili zaposleni u privatnoj izrealitičkoj školi u Đakovu, Herman Sommer je u ljetnom tečaju 1874. godine besplatno podučavao židovsku mladež, a od 1875. godine predavao je vjeronauk dva puta u tjednu. Kroničar pučke škole je zabilježio da su na polugodišnjem ispitu dječjačke škole 3. ožujka 1877. godine, uz biskupa Strossmayera, prisustovali načelnik đakovačke općine Ivan Laudenbach i rabin Herman Sommer. Prema ljetopiscu đakovačke pučke škole zna se da je Židovska bogoštovna općina u Đakovu raspustila školu radi premalog broja polaznika i nemogućnosti financijskog održavanja škole. Židovska je mladež početkom proljeća u školskoj godini 1886./1887. prešla u opću pučku i djevojačku školu u Đakovu. U ime poglavarstva ti su učenici predani ravnajućem učitelju nove škole Josipu Račeku, a predstavio ih je g. Donegani, u ime bogoštovne općine Đakovo s predstavnicima Hermanom Sommerom, Juliom Mahlerom i Jakobom Fuchsom. Vjeroučitelj židovske mladeži, Ognjeslav Aufferber, uz ispitno izvješće predao je ukupno 32 učenika ravnajućem učitelju Račeku koji ih je potom smjestio u razrede. Povodom 83. rođendana biskupa J.J.Strossmayera, u Đakovu svečano obilježenom 15. i 16. veljače 1898. godine, prisustvovali su i zastupnici židovske općine Đakovo, a nakon toga su pojedinačno u biskupskom dvoru pozdravili biskupa.²⁴ 26. studenog 1903. godine, održana je pučka skupština, na kojoj su uz brojne Hrvate, intelektualce ili seljake, bili zastupljeni i đakovački Židovi, Mađari, Nijemci i Srbi.²⁵ U novom Statutu đakovačke židovske općine, odobrenom 1910. godine, naglašeno je da se židovska općina u Đakovu sastoji od političkog kotara Đakova i svih Židova koji u njemu žive. Statut je potpisan od strane predsjednika Adolfa Kohna i potpredsjednika Jakoba Fuchsa. U 1930. godini Židovska je općina brojila 100 članova, a sveukupan broj s njihovim obiteljima bio je 548. Sedamdesetero židovske djece je pohađalo škole. Predsjednik općine iste godine bio je dr. Žiga Neumann, rabin dr. Izrael Kohn, a kantor Abraham Fingerhut.

Podatci o posljednjem predsjedniku židovske općine u Đakovu, govore da je to bio Josip Frank, koji je na tom mjestu djelovao od 1931. godine do dana uništenja židovske sinagoge 1941. godine. Svoj je život okončao u logoru zajedno sa suprugom i dvoje djece, poput većine članova

²⁴ B. OSTAJMER, 2011., 206.

²⁵ V. GEIGER, 2002., 320.

židovske općine iz Đakova. U njegovo je vrijeme uveden židovski sinagogalni mješoviti pjevački zbor uz pratnju orgulja. Pjevali su se psalmi i molitve, a dirigent zbora bio je Pavo Kempf, koji je i sam pjevao u zboru do travnja 1941. godine. Sačuvana je fotografija sinagogalnog mješovitog pjevačkog zbora iz 1932. godine, na kojoj se uz pjevače i pjevačice nalaze zborovođa Pavo Kempf, kantor Eugen Mandl i predsjednik Židovske općine u Đakovu Josip Frank. Sudionici pjevačkog zbora, prema fotografiji, bili su trgovački pomoćnik Regal Weiss (kasnije pali prvoborac NOB-a) i njegova supruga Jelka Weiss (rođ. Fischer), Milan Weiss, Mavro Justić, Katica Zbarski (rođ. Fischer), kći pokojnog Jakoba Silberberga, Sida Ripp, pjevačica Beserman udana Epstein, kći pokojnog Krakauera, Johana Pisker, nepoznata članica i nepoznata kći pokojnog trgovca Josipa Wollnera.²⁶ Spomenuti Milan Weiss, prije izbijanja Drugog svjetskog rata, od 1937. godine, bio je vlasnik tkaonice svile „Slavonteks”, a tvornica je tijekom rata devastirana i opljačkana.²⁷

5.1. Nekadašnja đakovačka sinagoga

Židovske sinagoge, nastale u drugoj polovici 19. stoljeća, jedna su od najoriginalnijih arhitektonskih rješenja hrvatskog historicizma, a ujedno i najslabije poznata skupina religijske arhitekture na našim prostorima. Njihov prepoznatljiv izgled karakterizirale su konfesionalna ekskluzivnost, tipološka posebnost i egzotično oblikovanje s mnogo romantičnog i orijentalnog u likovnom izričaju. Vrijeme gradnje sinagoga u Hrvatskoj gotovo se u potpunosti poklopilo s razdobljem historicizma, a koliko je za sada poznato kroz cijelu povijest na tlu Hrvatske postojalo je do sto sinagoga.²⁸ Najveći broj sinagoga nalazio se u Slavoniji i Sjeverozapadnoj Hrvatskoj, dok nijedna nije postojala na području Hrvatskog zagorja, Banije, Korduna, Like, Gorskog kotara, Istre, dalmatinskih otoka ili zaleđa. Više od pola sinagoga na hrvatskim prostorima bilo je formirano u samo interijски uređenim prostorima adaptiranih kuća ili stanova. Simbolički, postojanje sinagoga najsnažniji je izraz želje za afirmacijom židovskih zajednica, a u nekim su gradovima nastale kao tzv. "manifestne gradnje" koje su po reprezentativnosti arhitekture postale novi urbani akcenti. Neke su sinagoge odavno napuštene i ne zna se ni njihova nekadašnja lokacija,

²⁶ B. OSTAJMER, 2011., 209.

²⁷ B. BIJELIĆ, 2019., 191.

²⁸ Z. KARAOČ, 2020., 17.

neke su srušene za vrijeme Prvog svjetskog rata, a većina ih je stradala u rušenju i paljenju tijekom Drugog svjetskog rata kada ih je u Europi razoreno više od tisuću. U Hrvatskoj trenutno postoji još devet namjenski podignutih sinagogalnih zdanja, od kojih je samo jedna u izvornoj funkciji, a to je ortodoksna sinagoga u Rijeci.

Osim skrivenih bogomolja smještenih u adaptiranim stambenim prostorima, koje su nastajale u ranoj fazi razvoja židovskih zajednica, na našim su se prostorima sinagoge javljale u četiri tipa. Ti su arhitektonski obrasci bili importirani s područja Austrije i Mađarske. Prvi od tipova je tzv. sinagoga-kuća karakteristična za manje gradove (Pakrac, Daruvar, Ilok, Cernik, Orahovica, Podravska Slatina). Druga je varijanta tzv. tripartitna ili bazilikalna sinagoga za koju je karakterističan povišeni središnji rizalit i tropoljna kompozicija glavnog pročelja nalik na nekadašnji jeruzalemski Hram, a tom tipu su pripadale sinagoge u Zagrebu, Koprivnici, Sisku, Križevcima, Karlovcu, Virovitici i dr. Treći tip sinagogalne gradnje, kojem je pripadala i sinagoga u Đakovu, jest sinagoga s parom tornjeva na pročelju s formalnim elementima crkvenog westwerka s emporom. Osim đakovačke, ovom tipu pripadale su još i sinagoga u Osijeku, Našicama, Slavanskom Brodu, Bjelovaru, Kutini. Četvrta vrsta sinagoga u Hrvatskoj bila je kupolna sinagoga s naglašenim orijentalnim konotacijama kao što su bile sinagoge u Vukovaru, Rijeci i Vinkovcima. Kod svih kontinentalnih sinagoga unutrašnji je prostor bio organiziran prema aškenaskom, uglavnom reformiranom obredu. Za gradnju sinagoga na našim prostorima vezan je stil neomodernizam, tzv. židovski stil, u čijem su likovnom izričaju objedinjeni elementi klasičnog europskog historicizma, posebice neoromanike i neorenesanse, s neomaurskim oblicima istočnjačke, arapsko-islamske, venecijansko-gotičke, bizantske atribucije. Westwerk sinagoge s parom tornjeva završenih egzotičnim lukovicama, kakve su se nalazile u Varaždinu, Đakovu, Osijeku ili Našicama, najbolji su primjeri neomodernizma.²⁹

Bogatu arhitektonsku baštinu grada Đakova, mahom nastalu u 19. stoljeću, nekoć je krasila već spomenuta židovska sinagoga (Slika 1.). S obzirom na položaj Židova i zabrane posjedovanja nekretnina i gradnje javnih bogomolja, u početku su kao prostore za molitvu koristili iznajmljene kuće ili su molitveni domovi izgledali kao kuće. Takav je slučaj bio i u Đakovu gdje se četiri godine nakon osnivanja Židovske općine u Đakovu, 1856. godine, nalazila prva sinagoga. To je i godina osnutka prve gruntovnice, a na gruntovnoj je karti prva đakovačka sinagoga sa rabinatom

²⁹ Z. KARAC, 2020., 60.

zabilježena u adaptiranoj kući na istočnom rubu periferne povijesne jezgre.³⁰ Bila je to zgrada malih dimenzija, uvučena od ulice. Kao dokaz skorašnjeg razvitka male, ali imućne židovske zajednice, prema katastru, već 1863. godine na istome mjestu ucrтана je nova, velika sinagoga čija je izgradnja potrajala sedamnaest godina, do 1880. godine. Nova je sinagoga sagrađena na istoj parceli, u nekadašnjoj Samostanskoj ulici (u Samostanskom sokaku) na dijelu do ulice, tako da je mala sinagoga ostala zaklonjena iza nje. Na katastarskom planu iz 1863. godine bile su ucrтane obje građevine, dok je na novom planu iz 1902. godine ucrтан tlocrt samo novije sinagoge.³¹

Židovska sinagoga u Đakovu podignuta je za vrijeme predsjedništva Adolfa Kohna, rabina Hermana Sommera i kantora Emanuela Pauschera.³² Cijenjeni trgovac Adolf Kohn (1842.-1912.), koji je bio dugogodišnji predstojnik židovske bogoštovne općine, zasigurno je i financijski sudjelovao u njezinoj izgradnji.³³ Nalazila se na k.č. br. 1125, a u današnjoj Frankopanskoj ulici na broju 14. Prema Zlatku Karaču, riječ je o sinagogi nepoznatog graditelja, iako rukopis dr. Mate Horvata donosi podatak da ju je izgradio Franjo Pačer, premda to ne možemo sa sigurnošću potvrditi. U sinagogama reformiranog obreda, uz kantorsku službu, često su se nalazile i orgulje. One su najčešće naručene od tvrtke Angster, a orgulje đakovačke sinagoge s 1 man./6 reg. izradio je Jozsef Angster iz Pečuha (1910.)³⁴

Ova masivna građevina nastala je na dotad neizgrađenom uličnom potezu, sa zapadno orijentiranim pročeljem te istočnom (jeruzalemskom) apsidom potkovastog tlocrta. Dimenzija 28,8x16m, bila je odvojena od ulične linije kovanom ogradom. Pripadala je tipu sinagoge sa parom tornjeva na pročelju s formalnim elementima crkvenog westwerka, što se smatra asimilacijskim predloškom. Žbukano pročelje bilo je vertikalno podijeljeno na tri dijela. U najdonjoj zoni nalazila su se tri portala od kojih je dominirao srednji, glavni portal u neoromaničkom stilu iznad kojeg se nalazio zabat. Srednji dio pročelja je na bočnim stranama bio raščlanjen monoforama, a na vrhu zabata nalazila se ploča luhota s judaičkim simbolom - Davidovom zvijezdom. Za luhot je karakteristično da se nalazi na vrhu zabata ili krovne atike na sinagogama, a riječ je o paru "Mojsijevih ploča" s Božjim zapovijedima ili njihovim numeričkim karticama (I-X).

³⁰ Z. KARAO, 2020., 95.

³¹ Ź. LEKŠIĆ, 1999., 10.

³² B. OSTAJMER, 2011., 208.

³³ Ź. LEKŠIĆ, 1999., 10.

³⁴ Z. KARAO, 2020., 95.

Na jedinoj postojećoj fotografiji sinagoge čini se kao da je središnji dio pročelja bio flankiran kontraforom s desne strane pročelja, što se ne može reći i za lijevu stranu. U središtu najgornjeg dijela pročelja nalazila se velika rozeta s čije je svake strane bila po jedna monofora, dok se na bočnim dijelovima pročelja u toj zoni sa svake strane nalazila trifora. Tornjevi na pročelju bili su završeni oktogonalmim tamburom i lukovicama orijentalne siluete. Važno je naglasiti da tornjevi na ulaznom pročelju nisu imali ulogu zvonika, s obzirom da zvono nema značenje u židovskoj liturgiji.

Tipološki, đakovačka je sinagoga bila slična varaždinskoj. Ona je sagrađena 1861. godine, a pročelje joj je preuzelo kompoziciju pariške sinagoge u Rue de la Victoire. Neoromaničkom pročelju dodane su lukovičaste kupole s elementima mudejar stila. Poput sinagoge u Đakovu, od ulice je bila ograđena bogatom ogradom od kovana željeza.³⁵

Uspostavljanjem Nezavisne Države Hrvatske, deportacijama u koncentracijske i radne logore također su prethodili napadi na židovske sakralne objekte, rušenje i demoliranje sinagoga, spaljivanje hramova i drugih vjerskih institucija, devastiranje groblja i spomenika, obustavljanja djelovanja židovskih raznovrsnih društava, kao i isključenje Židova iz svih nežidovskih kolektiva i aktivnosti. Ta je sudbina zahvatila i đakovačku sinagogu, koja je zapaljena i uništena 19. travnja 1941. godine, u noći na 52. rođendan Adolfa Hitlera, zajedno s orguljama, klupama i cjelokupnim inventarom. Istodobno je spaljena i demolirana i susjedna zgrada židovske bogoštovne općine u kojoj je stanovao rabin, a u kojoj se nalazio i ured židovske bogoštovne općine koja je izgorjela zajedno sa židovskim matičnim knjigama. Zgrada se nalazila na k.č.br. 1126, a na broju 402 prema staroj numeraciji kuća u Đakovu. S obzirom na vrlo jaku njemačku zajednicu u Đakovu, Hitlerov rođendan bio je svečano obilježen. Prema saznanjima iz spomenice đakovačkog DVD-a, vatrogasci su dobili zabranu gašenja požara, a iako su izašli na mjesto izbijanja požara, zadatak im je bio očuvanje okolnih zgrada. Ovaj namjerno izazvani požar uzrokovao je materijalnu štetu procijenjenu na 1,800 000 dinara. Nakon požara uklonjeni su ostaci sinagoge, a još su dugi niz godina betonski ostaci ograde stajali uz ulicu. Kao jedini ostaci ovih građevina ostali su fragmenti dvaju stupova s obje strane nekadašnje parcele (Slika 2.).³⁶

³⁵ Z. KARAC, 2020., 23.

³⁶ Ž. LEKŠIĆ, 1999., 10.

Zemljište je s ostacima građevina u svoje vlasništvo preuzela Nezavisna Država Hrvatska, u skladu sa zakonom da se svi nekadašnji židovski hramovi ustupe organizaciji "Ustaša" radi izgradnje radničkog doma, što nikad nije bilo realizirano.³⁷ Ugovorom o najmu od 3. prosinca 1943. godine koji se nalazi u đakovačkoj gruntovnici u zbirci isprava pod brojem Z-966/43., zemljište je dato na korištenje "Ustaši", Hrvatskom oslobodilačkom pokretu i Hrvatskom radničkom savezu iz Zagreba. Godine 1946., prema zemljišnim knjigama, parcela gdje su se nekad nalazile sinagoga i rabinat vraćena je "Jevrejskoj vjeroispovjednoj općini", a ta sudska odluka o vraćanju stoji u zbirci isprava pod brojem Z-3745./46.³⁸ S obzirom da u tom trenutku Židova više nije bilo u Đakovu, 1950. godine vlasništvo nad zemljištem pripalo je Općoj narodnoj imovini, a šezdesetih godina ondje je sagrađena stambena dvokatnica za potrebe bivše JNA. Židovska je općina u 19. stoljeću u svom posjedu imala i kuću na broju 253, koja se nalazila na sjevernoj strani Reichsmannova sokačića, u današnjoj ulici Katarine Zrinski, a postoji pretpostavka da se ondje nalazila židovska škola.³⁹

5.2. *Židovska društva u Đakovu*

Od 14 postojećih društava na početku 20. stoljeća u đakovačkom kotaru, bilo da je riječ o dobrotvornim, vatrogasnim, čitaoničkim, pjevačkim, glazbenim i sličnim društvima, osim hrvatskih postojalo je i jedno židovsko društvo pod nazivom Hevra Kadiša. Postojanje udruge Hevra Kadiša zajedničko je svim židovskim zajednicama, bez obzira na njihovu veličinu. Đakovačko udruženje Hevra Kadiša – društvo za svrhu spasa nastalo je 1860. godine, a s radom počinje godinu kasnije pod patronatom biskupa J.J.Strossmayera.⁴⁰ Sa pravilima donesenim 1885. godine, to je dugo vremena bilo prvo i jedino osnovano židovsko društvo u Đakovu. Jedinim i ostaje sve do 1912. godine kad je neposredno prije Prvog svjetskog rata osnovano Židovsko gospojinsko društvo. Društvo Hevra Kadiša nastavlja sa djelovanjem i u novoosnovanoj Kraljevini

³⁷ Z. KARAC, 2020., 95.

³⁸ Ž. LEKŠIĆ, 1999., 10.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ LJ. DOBROVŠAK, 2009., 192.

SHS, a nova su im pravila odobrena 1923. godine.⁴¹ Rukopisna knjiga Hevra Kadiša Djakovo iz 1861. godine čuva se u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

Unatoč sačuvanoj nepotpunoj dokumentaciji, o Društvu za svrhu spasa (Hevra Kadiša), zna se da su 29. siječnja 1885. donešena pravila od strane Izrealitičke bogoštovne općine u Đakovu. Pojedinci koji su osnovali i potpisali Pravila društva redom su bili đakovački Židovi: Heinrich Bruck, Moritz Guttman, Jakob Reichsmann, Jakob Fuchs, Adolf Kohn, Leopold Hochwald, Simon Pfeifer, Filip Grünbaum, rabin Herman Sommer, Moritz Kaiser i Jonas Fuchs. Još je jedna osoba ostavila nečitak potpis. Njihova su pravila zatim bila upućena od strane Kraljevske podžupanije u Đakovu na odobrenje Kraljevskoj hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj zemaljskoj vladi (Odjel za unutarnje poslove) u Zagrebu. Ona nisu odmah bila prihvaćena već su poslana na ispravak i doradu uz opasku o nečitljivosti i jezičnoj manjkavosti te su konačno 28. listopada 1885. odobrena u dopunjenoj varijanti. Pravila Hevra Kadiša – društvo za svrhu spasa objavljena su dvojezično u Đakovu 1885. godine u vlastitoj nakladi društva, na hrvatskom i njemačkom jeziku pod naslovom *Pravila društva Chevra Kadischa* u Djakovu, odnosno *Statuten des Chevra-Kadischa-Vereins in Djakovar*.⁴²

Primjerak objavljenih Pravila nalazi se u biblioteci Muzeja Slavonije u Osijeku. Iz njih se iščitava da je za predsjednika društva 15. srpnja 1885. godine imenovan Heinrich Bruck, a na mjesto potpredsjednika Moritz Guttman. Administratorima su imenovani Filip Grünbaum i Leopold Hochwald, blagajnikom Leopold Weiss, a članovima nadzornog odbora Jakob Fuchs, Jakob Reichsmann i Simon Pfeifer.⁴³ Iz Pravila saznajemo da je, između ostalog, zadatak i briga društva pružanje materijalne pomoći siromašnim Židovima, njegovanje bolesnika, kao i svi poslovi oko pripreme sahrane umrlih Židova i vođenje brige oko groblja. Društvo se financiralo upisninama, članarinama i raznim prilozima članova. Prema zakonu o uređenju židovskih bogoštovnih općina od 7. veljače 1906. godine đakovačko Društvo Hevra Kadiša nalazilo se pod nadzorom židovske bogoštovne općine u Đakovu.

Prvo đakovačko židovsko društvo u Đakovu nastavlja djelovanje pod nazivom Društvo Hevra Kadiša i u vrijeme Kraljevine SHS, a u novim društvenim okolnostima donešena su nova

⁴¹ V. GEIGER, 2003., 67.

⁴² V. GEIGER, 2003., 71.

⁴³ V. GEIGER, 2003., 69.

pravila. Tadašnji potpisnici pravila bili su Đakovčani, Židovi, a predsjednikom društva imenovan je Mayer Frank. Ostatak uprave činili su Mavro Wamoscher, koji je ujedno bio i blagajnik, Gašpar Mautner i dr. Žiga Spitzer, a i u ovom je slučaju jedan član neidentificiran radi nečitkog potpisa. Odbor rabinskih pouzdanika Hrvatske i Slavonije osvrnuo se 10. listopada 1922. na pravila đakovačkog društva zahtjevajući jezične dorade i izmjene, a nova su pravila odobrena u lipnju ili srpnju 1923. godine, od strane Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju Odjela za unutarnje poslove.⁴⁴ U pedeset i pet navedenih točaka razjašnjeno je postojanje, svrha i rad društva, a opet se baziralo na židovskoj dužnosti o odnosu prema ubogim, potrebnim, bolesnim, umirućim i mrtvim Židovima. Naglašeno je da svi Židovi s đakovačkih prostora mogu biti članovi društva, ukoliko nisu osuđeni za nekakav zločin ili prekršaj iz koristoljublja. Na đakovačkom židovskom groblju počiva Mayer Frank (1860.-1929.), otac Josipa, Luje i Karla Franka, a na njegovom nadgrobnom spomeniku piše da je bio predsjednik Hevre Kadiše.

Židovsko djevojačko društvo Morija, utemeljeno je 1907. godine u Đakovu, a njegovom je predsjednicom imenovana Frida Kaiser. Na inicijativu Simona Spitzera, Edwina Schwarza i Lj. Kerpnera osnovano je Društvo za židovsku prosvjetu. Na mjesto predsjednika postavljen je Žiga Spitzer. Oni su suptilno bili na tragu cionističke orijentacije. U njihovoj je organizaciji 1912. godine priređena makabejska svečanost, što je za Đakovčane bilo nešto potpuno novo jer su ondje bili viđeni i Židovi i nežidovi. Godinu kasnije društvo je priredilo slavu u čast Theodora Herzla, a iako nisu svi đakovački Židovi znali za ovog cionističkog vođu svejedno su napunili dvoranu židovske bogoštovne općine.⁴⁵ Židovske ženske organizacije najčešće su nazivane Izraelsko gospojinsko društvo te kao takve nastaju pri svim židovskim općinama u Hrvatskoj. Njihov je osnutak često bio iniciran od strane rabina, učitelja ili istaknutijih članova općine koji su na taj način u općine donijeli duh solidarnosti i suosjećanja, drugim riječima duh židovske tradicije. Žene su također kroz društveno koristan rad unaprijedile svoje položaje i tako izašle iz tradicionalnog židovskog poimanja žene koji je dotad bio vezan samo za obitelj. Sačuvani su osnovni podatci o Izraelskom gospojinskom dobrotvornom društvu u Đakovu, a iz njih se doznaje da je osnovano 16. prosinca 1912. godine, od strane osnivačica i potpisnica društva, đakovačkih Židovki: Paule Spitzer, Fride Bruck, Malvine Wamoscher, Josefina Bruck i Anne Maßler. Njihova je djelatnost

⁴⁴ V. GEIGER, 2003., 73.

⁴⁵ LJ. DOBROVŠAK, 2009, 196.

sa šesnaest pravila odobrena već 15. siječnja 1913. godine, a kao svrha društva navedena je materijalna i moralna pomoć siromašnima u vidu odjeće, obuče, knjiga židovskoj djeci, pomaganje udovicama u prehranjivanju djece i briga o sirotoj djeci bez roditelja.⁴⁶ Dječje društvo Ahava (Ljubav), osnovano je 1913. godine od strane židovskih djevojčica, a predsjednica je bila Jelkica Spitzer. Često su išle na organizirane izlete s djecom, a učile su cionističku himnu i židovske pjesme. Krajem Prvog svjetskog rata osnovano je i djevojačko društvo Jaldei Cijon.⁴⁷

U vrijeme kraljevine Jugoslavije 1932. godine, osnovano je još jedno židovsko društvo u Đakovu, a riječ je o Udruženju cionističkih žena (Wizo) kakvo je u tom trenutku u Zagrebu postojalo unazad pet godina. Uz nazočne goste, Židove i Židovke iz Osijeka, od Đakovčana ondje su se našli: Chana Atthias, Leontina Berger, Zorica Fuchs (izabrana za predsjednicu), Nelly Frank, Ruža Frank, Ernestina Wolner, F. Loschitz, P. Spitzer, E. Spitzer, Marija Herlinger, Malvina Goldstein, Irena Halas, Fanny Bruck, Ida Krakauer, Ruža Bessermann, Olga Neumann, N. Silberberg, Berta Goldstein, Josefina Langfelder, Jula Weiss, Helena Singer, Gusta Neumann, Zora Frank, Sofija Kraus, Berta Kaiser, Ruža Herzler, A. Kohn, Johana Krakauer, Ruža Böhm i N. Weiner. Zorica Fuchs pozdravila je prisutne, prije svega goste iz Osijeka, predstojnika židovske općine u Đakovu dr. Žigu Neumanna, tajnika Josipa Franka, predsjednika židovskog društva Hevra Kadiša Jakova Silberbega i rabina Chaskela Wolf Steckla.⁴⁸

Osim navedenih društava, Židovi su još u Đakovu osnovali i Kulturno i sportsko židovsko društvo 1923., u sklopu kojeg je osnovana ženska rukometna sekcija 1932. godine.⁴⁹

5.3. *Ugledne židovske obitelji u Đakovu do početka 2. Svjetskog rata*

Pri dolasku na đakovačko područje Židovi su se pretežito bavili pokušarenjem, sitnom trgovinom i gostionicama, a kasnije su djelovali većinom kao trgovci, obrtnici te su se bavili industrijom, posebice mlinskom. Bili su spretni trgovci, a njihovi stalni kupci pružali su im potpuno povjerenje. Dok su se u ostalim dućanima vodili motom "Čast svakome, vjeresija

⁴⁶ V. GEIGER, 2003., 72.

⁴⁷ LJ. DOBROVŠAK, 2009., 196.

⁴⁸ V. GEIGER, 2003., 72.-73.

⁴⁹ V. GEIGER, 2003., 69.

nikome", u židovskim nije bilo tako. Kod njih su Đakovčani koji su bili zaposleni mogli kupovati na dug čiji se obračun vršio na kraju mjeseca ili na rate. Prema katastarskim planovima, njihove su se kuće i prodavaonice nalazile u samom središtu grada, raspoređeni po ulicama, tadašnjim sokacima. U Satničkom sokaku (Ulica Ante Starčevića) na broju 18 živjela je obitelj trgovca Fischera, čija je kći Jelka bila udana za Regala Weissa, a na broju 93 stanovao je mesar Jakob Neumann. U današnjoj Ulici Bana Jelačića, tadašnjem Osječkom sokaku, na broju 31 nalazila se kuća i kancelarija odvjetnika dr. Žige Spitzera. U istom sokaku, na broju 41 bila je kuća i dućan trgovca Ladislava Kerschnera, a na broju 86 kuća s trgovinom željezne robe obitelji Schwarz (Gvodarja Paulina Scwartz). Na broju 3 trgovao je Armin Brod, na broju 81 trgovac tekstilom Josip Berger, a trgovac Lošić na broju 88. U ovom su sokaku još stanovali Vilko Glied, Josip Berger i dr. Žiga Neumann (šef školske poliklinike). U današnjoj Ulici Stjepana Radića (Mirkov sokak), stanovao je s mnogobrojnom obitelji trgovac Jakob Pisker, a mlin i gostionicu imao je Jakob Kaiser. Edo Kaiser, Jakobov sin, bio je vlasnik pilane (na mjestu gdje se nekada nalazila tvornica namještaja "Stjepan Geli"). Na današnjem đakovačkom korzu, u Velikom sokaku, na broju 35, kuća je od 1873. godine bila u židovskom vlasništvu. Naime, prvi vlasnik bio je trgovac Vladoje Selinger koji je kuću prodao Lavoslavu Kuglu. Kuća je 1911. godine prodana trgovcu Jakovu Epsteinu, a ondje se nalazila trgovina konfekcijske robe i dio koji je bio u najmu trgovca Münza. Kuća i trgovina izgorjeli su u požaru 1918. godine. Na broju 178 dućan je posjedovao Šimo Berger (kasnije Berić), a na broju 181 i 182 nalazila se veletrgovina mješovite robe vlasnika Dane Reichsmanna. U glavnoj se ulici nalazila od 1916. godine ljekarna Hüge Fuchsa. Još ondje stanovali Jakob i Frida Bruck, kao i trgovac Hinko Bruck.⁵⁰ Njegov sin, đakovački knjižar i tiskar, Makso Bruck, bio je vlasnik tiskare od 1895. godine. Time je bio glavni konkurent Biskupijskoj tiskari, koja je dotad bila jedina tiskara u mjestu. Osim toga, bio je i pristaša bana Khuen-Héderváryja i njemu naklonjene Narodne stranke, radi kojeg je političkog izbora često bio na meti kritika. Bio je jedan od prvih Đakovčana koji je vozio bicikl u vrijeme kad ugledna gospoda to još nije činila. Njegova tiskarska djelatnost često je bila usmjerena na slobodnije i manje vrijedne književne sadržaje, znajući da je to pogodovalo čitateljstvu. S početkom 20. stoljeća počeo je izdavati popularne romane u nastavcima, većinom prijevode sa stranih jezika. Imetak je trošio na daleka putovanja (Europa, SAD), te na školovanje sinova Franje i Feliksa. U vrijeme potonuća

⁵⁰ V.ČURŽIK, 53.

Titanica nalazio se u New Yorku i svjedočio prihvatu preživjelih o čemu je kasnije objavio nekoliko svezaka pod nazivom Katastrofa broda Titanic. U srpnju 1914. godine objavio je malu knjigu Sarajevska tragedija, prvu izdanu knjigu o Sarajevskom atentatu.⁵¹ U svom putovanju u Đakovo 1906. godine Bruckovu je knjižaru zamijetio Antun Gustav Matoš o kojoj je u svom putopisu "Od Zagreba do Beograda" zabilježio: "I knjižara, jedina đakovačka knjižara, je u hebrejskim rukama. Knjižara g. Maks Bruck koji, kako čujem, ni danas još ne umije pisati hrvatski."⁵²

U tzv. Poljakovom sokaku (danas Ulica Katarine Zrinski) na broju 196 radio je i živio staklar Jakob Silberg, a na broju 198 odvjetnik Herman Štern. U obližnjem Švapskom sokaku, odnosno ulici Matije Gubca nalazio se žitni magazin Adolfa Kohna (kasnije promijenio prezime u Karić), a stanovao je i trgovac Šimo Rip. U današnjoj Preradovićevoj ulici, nekad Piškorevačkom sokaku na broju 247 stanovao je pivar Maler, a na broju 230 trgovac Wollner. U istoj ulici stanovao je trgovac Losicz, a na samom kraju ulice nekad se nalazila ciglana Lewy. U Školskoj ulici, danas je riječ o Ulici Kralja Tomislava, u numeriranoj kući 511, nalazila se tvornica soda vode Makse Goldsteina, a na broju 506 obitelj trgovca Langferdera. U Selačkom sokaku tj. Ulici Franje Račkog, istaknuta je bila obitelj Josipa Weissa. Njegovi su sinovi bili Regal, Rudika, Karlo i Filip. Također u ovoj se ulici nalazio žitni magazin Žige Grossa i njegova sina Zdenka.⁵³

Mijo Halasz bio je istaknuti đakovački urar i draguljar, Mavro Vamoscher posjedovao je trgovinu građevnih drva, dasaka, letava i ploča za izoliranje, zakupnik dijela gostionice od 1903. bio je Aleksandar Stern, a vlasnici skladišta za žito braća Milan i Izidor Guttman.⁵⁴ Dane Reichsmann mlađi bio je član upravnog odbora Prve hrvatske štedionice koja je osnovana 1911. godine.⁵⁵ Iduće godine, Đakovčanin Ljudevit Kohn oformio je privatnu lokalnu banku koja je djelovala do 1915. godine.⁵⁶

Jedna od uglednijih židovskih obitelji u Đakovu bila je predsjednika Hevre Kadiše Mayera Franka. Kao i većina njih, bio je trgovac koji je već od 1890. godine otvorio trgovinu koja se bavila

⁵¹ Ž. LEKŠIĆ, 2003., 52.-53.

⁵² K. PAVIĆ, 1978., 125.

⁵³ V. ČURŽIK, 1999., 52.

⁵⁴ LJ. DOBROVŠAK, 2009., 195.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ S. ROMIĆ, 1976., 22.-23.

prometom žitarica i drugih poljoprivrednih proizvoda. Njegova je tvrtka opstala do Drugog svjetskog rata, a tad je nacionalizirana i nastavila je djelovati u okrilju PIK-a Đakovo. Mayer Frank bio je jedan od imućnijih, ne samo u Đakovu, već u cijeloj Virovitičkoj županiji kojoj je uplaćivao visoku svotu godišnjeg poreza. Supruga Mayera Franka bila je Naneta Frank (rođ. Hahn) i u braku su dobili 3 sina – Josipa, Luju i Dragutina. Bili su istaknuti članovi đakovačke židovske zajednice i tipična tradicionalna židovska obitelj. Prakticirali su redovita bogoslužja i vjerske rituale u sinagogi, domaćinstvo im je bilo košer, a u blagdanske dane (Roš hašana, Jom Kiper, Sukes, Januka, Purim, Pesam, Shavues) u domu Josipa Franka okupljali su se članovi obitelji. Ova je obitelj imala cionističke tendencije, što potvrđuje i podatak da je Josip Frank bio povjerenik Židovskog narodnog fonda u Đakovu, pod nazivom Keren Kajemet. Fond je bio osnovan 1901. godine, a svrha mu je bila kupnja zemlje u Palestini za naseljavanje Židova. O njihovoj asimilaciji među đakovačko društvo govori to da su Josip i Lujo Frank bili u upravama nogometnog športskog kluba Hajduk i kasnije nogometnog Šport kluba Certissa. Stradali su u logoru Jasenovac.⁵⁷

Nekada su se u zgradi Skupštine općine Đakovo nalazile dvije crne mramorne ploče, a koje su danas u Muzeju Đakovštine, na kojima su zlatnim slovima ispisana imena đakovačkih dobrotvora. Između ostalih, kao dokaz o njihovoj važnosti i ugledu u gradu Đakovu stoje imena trgovaca Adolfa Kohna i Hinka Brucka, bračnih parova Jakoba i Pauline Reichsmann, Bertholda i Berte Elias i drugih.⁵⁸ Također, u jednom od salona Vatrogasnog spremišta, ugrađene su četiri mramorne ploče sa imenima i prezimenima Židova, đakovačkih dobrotvora dobrovoljnog vatrogasnog društva. Ondje su upisani Edvin Schwartz, Žiga Gross, Dane i Frida Reichsmann, Hugo i Zorica Fuchs, Lujo i Anđela Kohn, Feliks Fuchs i Makso Goldstein.

U Đakovu su u židovskim obiteljima 1903. godine rođeni arhitekt Ernest Weissmann, suradnik Alberta Loosa i Le Corbusiera i avangardna umjetnica Vjera Biller. Roditelji su joj bili Emil i Malvina Biller (rođ. Kugel), a njezin je djed bio Leopold (Lavoslav) Kugel, Židov koji je stanovao na mjestu današnjeg đakovačkog korza, u kući na broju 35. Na đakovačkom židovskom groblju u dva groba sahranjeni su njezin ujak Karl Kugel, umro 1898. godine u dobi od 16 godina i vjerojatno njezina prabaka Katarina Kugel (rođ. Markstein), umrla 1904. godine. Ernest Weissmann rođen je u obitelji Josipa Weissmanna, već spomenutog kantora đakovačke sinagoge.

⁵⁷ B.OSTAJMER, 2015., 82.

⁵⁸ I. GERMOVŠEK, 1978., 178.

Još jedan šire poznati Židov, rođeni Đakovčanin, bio je i čuveni kolekcionar umjetnina, rođen 1915., Erih Šlomović.⁵⁹

Što se tiče antisemitizma u Đakovu, u razdoblju do Drugog svjetskog rata poznato je nekoliko slučajeva. Još od doseljavanja Židova u Đakovo, aktivno je bilo hrvatsko pjevačko društvo Sklad Preradović. Vrlo brzo nakon doseljavanja Židovi su se htjeli afirmirati i sudjelovati u društvu i podupirati ga. Na jednoj od skupština 1865. godine raspravljano je mogu li Židovi biti članovi društva te nakon duže rasprave zaključeno je sa 58 glasova i 5 glasova protiv da Židovi ne mogu biti članovi društva. Nije poznato kad je ova odluka promjenjena, s obzirom da su kasnije vjerojatno u nedostatku zainteresiranih, članovi društva ipak bili židovske nacionalnosti.

U noći s 4. na 5. svibnja 1903., u kontekstu protumađarskih prosvjeda, nekoliko je mladića uništilo natpise na njemačkom jeziku iznad zanatskih radnji nekih Đakovčana radi čega su privedeni, ali ih je kotarski sud oslobodio krivnje jer nije bila dokazana. Između ostalih oštećene su i trgovine đakovačkih Židova, Reichsmanna, Brucka i Kohna iz razloga što su uz hrvatske stavili i "moderne" njemačke natpise. Posljedično, Reichsmann je sam prebojio ploču i stavio hrvatski natpis „Trgovina Reichsmannovih sinova.“⁶⁰ U historiografiji je često istaknuta i opaska A. G. Matoša o tuđinskom karakteru Đakova iz 1906. godine, radi čega je optužio biskupa J.J.Strossmayera osvrćući se na njegov "nikakav" lokalni patriotizam jer je dozvolio tuđinski nasrtaj u "provincijsko gnijezdo". Kritizirao je gospodarski jak sloj njemački govorećih Židova i opisivao ih u izrazito negativnom svjetlu, nazivajući ih kolonijama njemačkim i hebrejskim. "Sve sami židovski dućani. Pijaca, čaršija je židovska, dakle tuđinska, jer slavonski Hebrejac je sve prije nego Hrvat".⁶¹

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske, već u travnju 1941. godine situacija se drastično promijenila, na štetu đakovačkih Židova. U tome je poprilično pridonijela i medijska propaganda, kao i prikazivanje filma nacističkog filma *Jud Süß*. U večeri kad je najantisemitskiji film svih vremena emitiran u Đakovu, obitelji Frank je kuća gađana kamenjem.⁶² Ubrzo nakon toga kao ustaški povjerenik u Đakovu, Franjo Brajer je izdao odredbu kojom je Židovima zabranjeno

⁵⁹ M. ĆURIĆ, 2019., 147.

⁶⁰ LJ. DOBROVŠAK, 2009., 199.

⁶¹ H. SABLJIĆ TOMIĆ, G. REM, 2000., 158.

⁶² B. OSTAJMER, 2015., 84.

kretanje po ulicama od 19 sati do 6 sati ujutro. Djeci je bilo zabranjeno pohađati škole. Također, zabranjeno im je odlaziti u kino, sjediti po klupama u parkovima, kretati u skupinama većim od dvoje ljudi, organizirati bilo kakve sastanke. Ograničena im je bila i kupovina, u koju su smjeli ići ako je riječ o trgu i sajmovima poslije 10 sati, a u trgovinama samo od 15 do 17 sati. Ako su prekršili ove odredbe, Židovi su bili novčano kažnjeni, a u slučaju ponavljanja "grijeha" kažnjivani su i zatvorom.⁶³ Njihove su trgovine zaposjeli drugi ljudi, tzv. komesari. Situacija je kulminirala paljenjem sinagoge. Od 13. svibnja 1941. morali su nositi žute trake s Davidovom zvijezdom i natpisom Židov kako bi bili obilježeni te su morali mesti ulice kao smetlari. Dobivali su otkaze na poslu i oduzimana im je imovina, a to je potrajalo dok nisu odvedeni u logore. U njihove su kuće uselile druge obitelji koje su preuzele njihove imetke.⁶⁴

Kako bi spasili živu glavu, đakovački su Židovi 1941. godine prelazili na katoličku vjeru.⁶⁵ Ukupan broj pojedinačnih prijelaznika Židova u Katoličku crkvu na području Đakovačke i srijemske biskupije iznosio je 879. U Đakovu je broj pokrštenih Židova bio 47. Takvi su se prijelazi odvijali iz straha, a ne iz vjerskih uvjerenja. Za primjer imamo obitelj bivšeg predsjednika židovske općine i ljekarnika Huga Fuchsa sa suprugom Zorom.⁶⁶ Kotarski predstojnik izdao je naredbu 21. lipnja 1942. da svi Židovi napuste Đakovo i presele se na pustaru u obližnjim Viškovecima. Otamo su odvedeni u logor u Tenju, a potom u druge logore, ponajviše u Auschwitz. Većina je đakovačkih Židova, iako su samo htjeli vrijedno raditi i živjeti svoj život sa obiteljima u malome gradu, stradala u logorima i nikad nisu pronađena, a istodobno je njihov grad postao mjesto muke, smrti i posljednjeg počivališta za brojne njihove sunarodnjake. Samo se njih 22 vratilo u Đakovo 1946. godine.⁶⁷

6. Nastanak sabirnog logora Đakovo

⁶³ Z. VASILJEVIĆ, 1988., 38.

⁶⁴ V. ČURŽIK, 1999., 54.

⁶⁵ B. OSTAJMER, 2011., 208.

⁶⁶ G. GRBEŠIĆ, 2003., 160.

⁶⁷ M. ŠVOB, 1997., 73.

U malom, do 1941. godine pitomom gradiću u kojem su obitavale brojne židovske obitelji, provođenje fašističke ideje o totalitarnom, nacionalnom i političkom rješavanju "židovskog pitanja" započelo je netom nakon uspostave ustaške vlasti. Jedina prihvatljiva nacija prema političkom konceptu države kakva je bila NDH, bila je isključivo hrvatska, a antisemitska je kampanja vođena po uzoru na njemačku vladu pod geslom "U NDH nema mjesta za Židove."

Po nalogu Nezavisne države Hrvatske, u Đakovu, "Ustaškoj kuli" kako su ga ustaše nazivale, početkom prosinca 1941. formiran je logor, a raspušten je postupnom evakuacijom zatočenika tijekom lipnja i srpnja 1942. godine. Bio je u službi internacije pretežno židovskih, a u manjoj mjeri srpskih žena i djece, a formiran je zbog pretrpanosti logora Jasenovac i Stara Gradiška. Naredbu Ureda I (Ustaškog redarstva) o formiranju Sabirnog logora u Đakovu preuzeo je Ured 111 (Ustaška obrana) UNS-a (Ustaške nadzorne službe). Za čitavo vrijeme trajanja logor je ostao pod upravom spomenutog ureda, a bio je podređen Zapovjedništvu sabirnih logora u Jasenovcu. Ured 111 osnovne je obaveze i zadatke prenio Župskoj redarstvenoj oblasti iz Osijeka, koja je u studenom 1941. godine, naredila Židovskoj općini u Osijeku da pronade mjesto za smještaj 2000 žena i djece, u većem broju Židovki i pripadnica srpske nacionalnosti.⁶⁸

U tu svrhu, uloga osnivanja Sabirnog logora Đakovo pripala je novoosnovanom Odboru Židovske vjeroispovjedne općine. Odboru je dodijeljena autonomija nad unutarnjim poslovima povezanim sa životom logorašica i djece, a s obzirom na izrazito humanitarni stav prema zatočenim sunarodnjacima, formirana je i Uprava Sabirnog logora Đakovo s osnovnim zadatkom organizacije logorskog života i direktnim kontroliranjem logorašica. Židovska se općina našla u nezavidnoj poziciji stoga je osnovana delegacija Odbora čiji je zadatak bio pronaći adekvatnu lokaciju za smještaj žena i djece. S vremenskim ograničenjem od pet dana za pronalazak logora, s obzirom na dolazak prvog transporta s logorašicama i djecom 5.prosinca 1941. godine, Odbor je pronašao nastambu kao mjesto budućeg logora, u Đakovu u zgradi napuštenog mlina Cereale, tada u vlasništvu đakovačke biskupije (Slika 3.).

Zgrada je bila građena na tri kata, duga četrdeset, a široka deset metara. U betoniranom prizemlju koje se prostiralo na 400m² nalazile su se sanitarne prostorije, a preostala tri kata iznosila su 1200m². Hladna zgrada, s podom od daske, bez električnih instalacija i s razbijenim prozorima,

⁶⁸ Z. VASILJEVIĆ, 1988., 9.

ograđena velikim zidom od cestovnog prometa, nalazila se u blizini samog centra grada, na glavnoj ulici koja je vodila prema Osijeku, u današnjoj ulici Vladimira Nazora. Ubrzo se organizirala renovacija prostora mlina, naručene su peći za loženje, montiralo se električno svjetlo, ležajevi su sastavljeni od dasaka. U prizemlju su oformljene kuhinje, praonice, umivaonice, a pitka voda pristizala je iz arteškog bunara.⁶⁹ Realizacijom smještaja razriješen je jedan od prvih uvjeta za deportaciju transporta žena i djece, a akcija transportiranja odrađena je uz suradnju židovskih vjeroispovjednih općina iz Zagreba, Osijeka, Slavenskog broda i Sarajeva.

Transport sa 1197 žena i djece, krenuo je vlakom iz Sarajeva, rano ujutro 1. prosinca 1941. godine, a tri dana kasnije, 3. prosinca u 23 sata, stigao je na željezničku stanicu Slavonski Brod. Tek je rano ujutro, 5. prosinca, stigao u Đakovo. Smješteni su na tri kata bivše zgrade mlina, na puno slame i dočekani su s toplim čajem. S obzirom na izloženost hladnoći, gladi i naporu tokom puta, zatočenima je pružena higijensko-zdravstvena zaštita u vidu kupanja, dezinfekcije, cijepiva protiv tifusa, kao i medicinska pomoć bolesnima.

Članovi svih židovskih općina zatraženi su da daruju zatočenicama rublje, odjeću, tekstilne potrepštine i slično, a što je, kad bi stiglo, najčešće bilo zaplijenjeno od strane ustaša. Nedugo potom, 23. prosinca, otpremljena je iz Sarajeva nova skupina deportiraca s približno 1000 osoba, od kojih je bilo 800 žena. Njih dvjestotinjak bilo je teško bolesno i u dubokoj starosti. Stigli su s devetnaest vagona, od kojih su zatočenci zauzeli osamnaest, a jedan je vagon bio predodređen za ustašku pratnju. Opet su se zaustavili u Slavonskom Brodu, gdje im je od strane Židovske općine pružena prva pomoć, po pitanju hrane, odjeće, obuće, pokrivača. Zatim je ustaška pratnja razdvojila zatočene muškarce od žena i djece s namjerom da transport s muškarcima ode za Jasenovac, dok su ostali nastavili put prema Đakovu iako je zgrada mlina bila nedostatna i za pripadnike prvog transporta. Najprecizniji je podatak da je u drugom transportu stigao broj od 668 žena i djece. Kad je riječ o zatočenicama Sabirnog logora Đakovo, iako su prije svega na tom mjestu internacije bile sarajevske žene i djeca, one su zapravo bile rodnom iz svih dijelova Bosne. Također, pridružene su im židovske žene i djeca iz Slavonske Požege i Slavenskog Broda, a prema depou znanstvene dokumentacije CDISB identificirano ih je 130. Moguće je da su se oni prvo nalazili u logoru Stara Gradiška odakle su deportirani za Đakovo. Opravdana je i dozvoljena solucija da su oba transporta nadopunjavana prikupljenim židovskim ženama i djecom na usputnim

⁶⁹ Z. VASILJEVIĆ, 1988., 16.

stanicama od Sarajeva do Đakova. S obzirom da konačan broj zarobljenih nije moguće utvrditi, budući da podatci nisu prikupljeni na jednom mjestu, prema nepotpunim spiskovima može se reći da se u Sabirnom logoru Đakovu nalazila sveukupno 1881 osoba, od čega 674 djece (36%), 336 dječaka i 348 djevojčica, u dobi od novorođenčadi do 16 godina.⁷⁰ Od toga je, pretpostavlja se, spisak brojio oko 50 srpskih žena i djevojaka, pristiglih zajedno sa prvim transportom.⁷¹

6.1. Organizacija logorskog života pod Židovskom općinom u Osijeku

S obzirom da je brigu i unutarnju kontrolu oko logora preuzela Židovska vjeroispovjedna općina iz Osijeka (1. prosinca 1941.) do trenutka preuzimanja unutrašnje uprave od strane ustaša (29. ožujka 1942.), smatra se da je zatočenički život žena i djece u logoru u Đakovu bio u mnogočemu različit od ostalih logora NDH. Zatočnici ostalih logora su, s obzirom na dosta dobre uvjete i opće psihofizičko stanje onih u Đakovu, smatrali đakovački logor "oporavištem". Taj su naziv izmislile ustaše kako bi ironično i podrugljivo definirale prilike koje su u njemu vladale. Ovdje je postojala kompletna organizacija logorskog života koja se odnosila na opskrbu, ishranu, zdravstveno-higijensku zaštitu, administrativno uređenje, produktivizaciju i slično, u osnovnom cilju da se stvori humanitarni odnos prema zatočenicama i djeci. Također, Židovska općina iz Zagreba zatražila je od Židovske opštine Sarajevo, putem telegrama 14. prosinca 1941., da imenuju dvojicu njihovih činovnika koji bi se odlučili za stalni boravak u đakovačkom logoru. U tu svrhu odabrani su Benjamin Pinto, novinar i pravnik te Jakov Maestro, teolog. Zagrebačka židovska općina je 23. prosinca kao logorskog izaslanika odabrala Karla Fridmana, što je uz dvojicu sarajevskih, zasigurno omogućilo olakšanje u svakodnevnom funkcioniranju logorskog života.⁷²

Poslovi su u logoru bili podijeljeni po radnim grupama koje su bile specijalizirane za obavljanje određenih djelatnosti. Ovisno o zdravlju, snazi i spretnosti, zatočenima su dodijeljivani poslovi poput izrade keramičkih oblika, pletenja košara i korpi, šivanje i krpanje odjeće, radovi na polju itd. Tako su oformljene keramička, korparska i krojačka radionica, a oko 400 djevojaka je

⁷⁰ Z. VASILJEVIĆ, 1988., 10.-18.

⁷¹ M. PERŠEN, 1966., 47.

⁷² Z. VASILJEVIĆ, 1988., 31.

sudjelovalo u radu na polju. U logorskom okviru žene liječnice su imale svoju ambulantu, brinule o bolesnicima, o djeci u "zabavištu", prikupljale su posteljinu, hranu i odjeću. Povremeno su članice Židovske općine Osijek također posjećivale logor, dijelile hranu te pružale lječničku pomoć. Logorašicama je ponekad bio dozvoljen izlazak radi kupovine, posjeta, a u slučaju potrebe smjele su ići na liječenje i rendgenski pregled kod doktora Rudolfa Čelede.⁷³

Pomoć logorašicama stizala je s raznih strana, pomoću donacija potrepština razne namjene iz ostalih židovskih općina, a u logor je stiglo više od 1600 privatnih pošiljaka, sveukupne težine oko 16500 kg hrane, odjeće i ostalog materijala. Što se tiče đakovačkog stanovništva i njihovog odnosa prema logorašicama, većina se izjašnjavala protiv smještaja logora u Đakovu, a većinom su se radi straha zbog vlastite sigurnosti odnosili pasivno prema svemu što je bilo vezano uz logor. Često se događalo da bi pošiljke sa hranom na putu do logora nestajale, što je potaklo razvijanje pretpostavke da su bile otuđene od strane pučkog stanovništva.

Tek je manji dio građanstva istupio kao zaštitnik potrebitih pomažući im u granicama mogućnosti. Istaknute osobe koje su pružile pomoć zatočenicama i djeci, kao izraz njihovog antifašističkog stava, bili su već spomenuti dr. Rudolf Čelede i Tomo Tasovac, šef mlina koji se nalazio s druge strane logora, koji je riskirajući vlastiti život, pomogao zatočene žene i djecu najčešće u hrani.⁷⁴ Zahvaljujući pristanku Župne redarstvene oblasti, kao i Ustaškom ravnateljstvu u Osijeku, započela je solidarna akcija spašavanja djece iz logora, na način da se sva djeca smjeste kod židovskih obitelji u Osijeku i okolici. Ustaško je ravnateljstvo dopustilo adopciju samo trideset i sedmero djece starosti do dvanaest godina, dok je vinkovačka Općina, usprotivivši se brojčanom ograničenju, evakuirala njih pedeset i sedmero. Suprotno od očekivanog, majke su se jako teško odvajale od djece i radije bi odabrale ostati s djecom zajedno u logoru. Po obiteljima su smještali djecu nenarušenog zdravstvenog stanja i prirodno otpornije na bolesti, a oni su postajali njihovim stalnim članovima obitelji zahvaljujući čemu su se mnoga od njih spasila. Nažalost, neka od te djece kasnije su ponovno internirana u lipnju 1942. godine u logor u Tenju, zajedno sa židovskim obiteljima u koje su smještane. Dva mjeseca kasnije, skupno su odvedeni u Auschwitz gdje su pogubljeni. Što se tiče zatočenica, poneke su se uspjele spasiti jer su trudne otpremljene u bolnicu u Osijek ili one koje su se porodile kod časnih sestara Sv. Križa pri đakovačkoj biskupiji. Časne

⁷³ Z. VASILJEVIĆ, 1988., 36.

⁷⁴ Z. VASILJEVIĆ, 1988., 38.

su sestre postupile prema načelima moralnih i kršćanskih vrijednosti te su pokazale suosjećanje i razumijevanje za logorašice, za razliku od Đakovačke biskupije. Zahvaljujući pripadnicama reda Sv. Križa u Đakovu, mnoge su se žene zajedno sa novorođenom djecom uspjele spasiti.⁷⁵ Jedna od njih, Amadeja Pavlović, usudila se primiti i time spasiti desetogodišnju židovsku djevojčicu Zdenku Bienenstock iz Osijeka, čija je obitelj bila odvedena u logor. Djevojčica je jedina preživjela iz obitelji, a rat je provela skrivena u đakovačkom samostanu. Sestra sv. Križa, Majka Amadeja, time je izložila samostan i sebe velikoj opasnosti, no nije marila za to znajući da postupa ispravno. Radi toga, država Izrael posthumno ju je 2008. godine odlikovala pravедnicom među narodima.⁷⁶

Najveća opasnost po zdravlje zatočenica upravo je dolazila od stanja zgrade koju su naselili, njezino ruševno stanje, hladnoća i prokišnjivi i lako propusni svodovi. S obzirom na dolazak jake zime, starijim logorašicama zdravstveno je stanje bivalo sve lošije te su one prve žrtve logorskog života prije nego su logor preuzele ustaše (sveukupno 32 smrti u prvim logorskim mjesecima). Ono što je predstavljalo smetnju da se higijenski i zdravstveni uvjeti što bolje održe, reakcija je Đakovačke biskupije koja je odbila sve molbe, s obzirom da je riječ o njihovom zemljišnom posjedu, za proširenje postojeće ambulante te izgradnju novih prostorija – kuhinje, praonice i mrtvačnice. Problematika same lokacije logora, koji se nalazio na crkvenom posjedu Đakovačke biskupije, veća je utoliko što zatočenicama i djeci nije pružena adekvatna pomoć od strane katoličke crkve. Iako biskupija na čelu sa Strossmayerovim nasljednikom, biskupom Akšamovićem, nije mogla utjecati na djelovanje logora, kao ni na spriječavanje tragičnog završetka života tolikog broja žena i djece, mogla je poraditi na poboljšanju logorskih uvjeta te omogućavanju elementarnih životnih potreba.⁷⁷

6.2. *Pogoršanje egzistencijalnih uvjeta u logoru*

Unatoč prethodnoj kompletnoj uređenosti logorskog života i relativno dobrim uvjetima za život, takvo stanje nije dugo potrajalo. Već krajem 1941., ustaška je deputacija s vodećim Alojzom

⁷⁵ Z. VASILJEVIĆ, 1988., 34.

⁷⁶ M. STEINER-AVIEZER, 2008., 271.

⁷⁷ Z. VASILJEVIĆ, 1988., 80.-88.

Skočibušićem pokušala planskom akcijom preuzeti unutrašnju upravu logora u Đakovu i poduzeti konačnu likvidaciju zatočenih logoraša. Navodni je razlog preuzimanja bio to da se cijeli logor spremao na bjegstvo.⁷⁸ Iako im to nije odmah pošlo za rukom, prijedlogom o deportaciji bolesnih i zaraženih, židovskih i srpskih žena i djece iz logora Stara Gradiška u đakovački logor, jasno su potvrdili svoje namjere. Njihova je deportacija vršena u dva navrata, 26. veljače i 6. ožujka. Sveukupan broj govori da se radilo o 1200 pristiglih žena i djece što je značilo da je broj đakovačkih logoraša narastao na oko 3000. S obzirom na nedostatak mjesta za toliku količinu ljudi, dio transportiranih bio je smješten u štale na susjednom posjedu u vlasništvu Josipa Franka koje nisu pružale ni najosnovnije uvjete za život. Unutarnju upravu nad đakovačkim logorom ustaše preuzimaju 29. ožujka 1942. godine na čelu s Ljubom Milošem i Jozom Matijevićem, uskoro zapovijednikom logora.⁷⁹ Od tada je logor u potpunosti izoliran, svi su prilazi odsječeni, svaki pristup strogo zabranjen, a ulogu čuvara logora preuzele su ustaše. Gubljenjem kontrole Židovske općine nad đakovačkim logorom, postao je sastavnim djelom jasenovačke stvarnosti.

Dopremljene zatočenice bile su zaražene infektivnim bolestima epidemiološkog karaktera, odnosno u velikoj mjeri pjegavcem i trbušnim tifusom, što je dovelo do pogoršanja životnih uvjeta za sve logoraše. Osim toga, situaciju u logoru pogoršavao je nedostatak vode. U svibnju 1942. godine rapidnim rastom broj oboljelih od tifusa bio je 633, dok je 700 žena i djece bolovalo od ostalih bolesti, ponajprije vezanih uz probavne organe. Uz sve to, u logoru su postojala samo četiri nužnika što je također utjecalo na opadanje higijenskog nivoa. Ustaški teror bio je popraćen značajnim reduciranjem ishrane za zatočenike, mjerama psihičke destabilizacije i zastrašivanja i fizičkim maltretiranjima žena i djece te ekonomskim izrabljivanjem Židovske općine u Osijeku. Hranom koja je stizala na logorsku adresu od strane Skrbi za logore, ustaše su punile svoje magacine za vlastite potrebe, a ponekad i hranile gostioničarove svinje. Prijetnje o strijeljanju u slučaju pokušaja bijega, huškanje pasa na djecu, zabrana komunikacije s civilnim osobama koje su pristizale u logor, kao i nemogućnost slanja pisama i dopisa, prisilno tjeranje na rad i kronična glad uvjetovana ponekad sa tri dana bez hrane, utjecali su na psiho-fizičko stanje logorašica. Ako nisu bile u mogućnosti odraditi zadani posao, bile su podvrgnute monstruoznim kaznama ustaša koje su uključivale fizičko nasilje, u najvećoj mjeri batinjanje različitim predmetima, najčešće

⁷⁸ I. GOLDSTEIN, G. HUTINEC, 2021., 181.

⁷⁹ Z. VASILJEVIĆ, 1988., 51.

letvama. Na polovici dvorišnog prostora bila je podvučena bijela linija, a zatočnici koji bi prešli crtu bili su ubijeni. Bile su prisiljene formirati redove kroz koje su ustaše vozile motocikle, a ako bi se neka od logorašica pomaknula, to bi bio razlog za smaknuće. Neizostavno je istaknuti i zvijerske prisile na bludne radnje kojima je prethodilo trganje odjeće.⁸⁰

Tadašnji ministar zdravstva Ivo Petrić, s obzirom na logorske uvjete, više je puta zatražio rasformiranje logora, kao i druge mjere poput karantene, poboljšanja prehrane i dezinfekciju. Od svih sugestija, ustaše su prihvatile odluku o raseljavanju, time što su odlučili zatočnike poslati u smrt.⁸¹ Zatočnici su evakuirani u smjeru koncentracijskog logora Jasenovac u periodu od 15. lipnja do 15. srpnja 1942. godine, a njihov je transport vršen u tri navrata. Otpremljeno je oko 2400 zatočenika, a 566 ih je u toku od pola godine umrlo ili zvijerski ubijeno. Važno je naglasiti da sudbina transporta sa logorašima đakovačkog Sabirnog logora i dalje nije u potpunosti i nedvojbeno razriješena. Uvriježeno je mišljenje kako su žene i djeca iz đakovačkog logora dopremljeni u Jasenovac i Staru Gradišku te kako su odmah po dolasku pobijeni.⁸² Osječka židovska općina dobila je obavijest od zapovjedništva sabirnih logora u Jasenovcu da plati trošak za transport zatočenica u Zagreb, što dodatno ostavlja nesigurnost u mjesto njihovog tragičnog završetka s obzirom na onodobne masovne likvidacije interniranih žena i djece s područja slavonskih logora. Osim toga postoji varijanta da su mlađe i zdravije žene bile otpremljene u Njemačku, no o tome ne postoji nijedan pisani trag. Prema historiografiji, s obzirom na jasenovačku upravu i najbližu lokaciju đakovačkom logoru, određen je Jasenovac kao posljednje odredište đakovačkih logoraša i logorašica, iako hrvatska povijesna znanost, unatoč brojnim svjedočanstvima, još uvijek nije dokumentirala takvu činjenicu.⁸³

Tema su Biskupske konferencije u Zagrebu od 17. do 19. studenog 1941. godine bili i pokršteni Židovi.⁸⁴ Biskupi su odlučili zatražiti da se svećenicima omogući da posjete pokrštene Židove u logorima radi njihovih duhovnih potreba, no to im ustaška vlast nije dopustila. Biskupski ordinarijat je od đakovačkog župnika Jelenčića dobio obavijest o postojanju židovskog logora u Đakovu. On je htio ući u logor, s obzirom na to da je čuo velik broj Židova umire u logoru te da

⁸⁰ Z. VASILJEVIĆ, 1988., 59.-68.

⁸¹ I. GOLDSTEIN, G. HUTINEC, 2021., 179.

⁸² I. GOLDSTEIN, G. HUTINEC, 2021., 178.

⁸³ B. OSTAJMER, 2015., 283-328.

⁸⁴ G. GRBEŠIĆ, 2003., 158.

ih noću kasno voze i sahranjuju na židovskom groblju. Prema njemu se u logoru nalazilo oko 700 pokrštenih Židova za koje je smatrao da prije smrti bi trebali primiti sakramente ispovijedi, pričesti i bolesničkog pomazanja. Također, njihove bi sahrane morale biti u prisustvu katoličkog svećenika na katoličkom groblju, a njihovi bi podatci morali biti unešeni u matice umrlih njihove župe. Odgovor Biskupskog ordinarijata stigao je 6. srpnja 1942. godine, a Župni je ured u Đakovu obaviješten da je logor prazan.⁸⁵ Radi nedovoljne veličine logorskog prostora, pokršteni Židovi nisu bili odvojeni od nepokrštenih.

Nakon što se logor ispraznio, Biskupski je ordinarijat tražio od Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja odštetu u svrhu obnove zgrade biskupijskog dobra upotrebljenog za logor. Prema Grgi Grbešiću, biskup Akšamović je prosvjedovao protiv smještanja žena i djece u prostor biskupijskog dobra te nije dozvolio nadogradnju na biskupijskom dobru jer bi ona omogućila da se sabirni logor pretvori u trajni logor. Smatrao je da logor treba biti uklonjen iz više razloga: „1. Odvijanje logorskog života na očigled stanovnika Đakova. 2. »Moralni« razlozi: pranje židovskih žena kod bunara koji koriste i stanari u obližnjim stambenim zgradama. 3. Strah građana od zaraze zbog nehigijenskih uvjeta u logoru. 4. Logor predstavlja veliku smetnju za obavljanje poslova na biskupijskom dobru. U logoru se nalazi industrijski kolosijek za kojeg biskupijsko dobro plaća veliku najamninu. 5. Što je logor smješten u sjedištu katoličke biskupije.”⁸⁶ Iz tog razloga Grgo Grbešić ne slaže se sa iznesenim u knjizi Zorana Vasiljevića koji naglašava Akšamovićevu klerofašističku orijentaciju čime je suptilno prihvatio ustaške ideje o likvidaciji rasnoprogonjenog stanovništva. U svakom slučaju, neosporna je činjenica da se biskup Akšamović nije pozivao na ono najvažnije, a to su kršćanska načela koja su u slučaju đakovačkog logora bila u potpunosti zanemarivana.⁸⁷

Za cijelog postojanja NDH, gradonačelnik Đakova bio je Mijo Kirhmajer, koji je 25. siječnja 1945. osuđen presudom Okružnog Narodnog suda u Slavanskom Brodu iz razloga što je za cijelo vrijeme zadržao položaj gradonačelnika, a ništa nije poduzeo kako bi spriječio postojanje logora i masovnu egzekuciju Srba i Židova.⁸⁸

⁸⁵ G. GRBEŠIĆ, 2003., 165.

⁸⁶ G. GRBEŠIĆ, 2003., 168.

⁸⁷ G. GRBEŠIĆ, 2003., 166.

⁸⁸ V. GEIGER, 2011., 96.

7. Židovsko groblje u Đakovu i tipologija spomenika

Za Židove, groblje je jedno od prvih "ustanova" koje svaka židovska zajednica oformi, često i prije osnivanja mjesne židovske zajednice. Iako o židovskim grobljima na prostoru Hrvatske ne postoji puno podataka, do Drugog svjetskog postojala su najmanje 92 židovska groblja od kojih su neka potpuno zapuštena ili nestala, a neka su devastirana nakon 1945. godine. Rijetka su ona groblja koja su se očuvala u originalnom opsegu, a još je manji broj onih koja su zaštićena ili obnovljena. Od današnjih ukupno 65 židovskih groblja na teritoriju Hrvatske, s obzirom na nestanak gotovo cijele zajednice na našim prostorima, ona su većinom zanemarivana.⁸⁹

Židovsko groblje u Đakovu nalazi se na početku ulice Vatroslava Doneganija, a odmah do njega je gradsko groblje s kojim je od 2014. spojeno uklanjanjem ograde. Đakovačko gradsko groblje multikonfesionalna je cjelina s obzirom da se u sklopu njega, kao pretežito rimokatoličkog groblja, nalaze i muslimansko, pravoslavno i židovsko. Đakovačko poduzeće za komunalne djelatnosti Univerzal zaduženo je za upravljanje grobljima, za skrb, održavanje i uređivanje grobljanske površine. Iz statistike židovskih općina iz 1927. godine, vidljivo je da su đakovački Židovi kupili groblje 1879. godine.⁹⁰ Za predsjedništva Mayera Franka groblje je prošireno otkupom novih čestica do svog najvećeg opsega.⁹¹

Proteže se na parceli sveukupne površini od 1546m², a na dvije katastarske čestice 405/1 (1104m²) i 406/2 (442m²). Obje navedene su čestice, zaštićene kao spomenik kulture, od 15. listopada 2009. godine te su upisane u Registar nepokretnih spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku. Od 16. listopada 2014. godine posjed je u vlasništvu Grada Đakova, kojem je darovan od strane Židovske općine Osijek u čijem je vlasništvu prethodno bio. U gruntovnoj knjizi tek je 2021. godine upisana zabilježba koja se odnosi na zaštitu.

Đakovačko židovsko groblje sastoji se od dva dijela – starog židovskog groblja na kojem su pokopani nekadašnji stanovnici grada Đakova i novijeg dijela na kojem su pokopane žrtve fašističkog terora, stradale u đakovačkom logoru. Uz groblje se nekada nalazila malena kuća, na kućnom broju 2, koja je bila u vlasništvu židovske općine, a u kojoj je nekada stanovala obitelj

⁸⁹ A. FIKET, 2022., 285.

⁹⁰ LJ. DOBROVŠAK, 2009., 192.

⁹¹ B. OSTAJMER, 2015., 80.

Kolb. Kuća je srušena 2015. godine, a o Stjepanu Kolbu, grobaru đakovačkog židovskog groblja za vrijeme trajanja logora u Đakovu, koji je zaslužan za dostojanstveno pokapanje žrtava, bit će više riječi u nastavku teksta.

Na starom dijelu židovskog groblja počivaju brojni Đakovčani, pomalo zaboravljeni, s obzirom da njihove grobove više nema tko posjećivati. Nalaze se ondje grobnice obitelji: Frank (Terezija, Mayer), Krausz (Josip, Irena, Johana, Paulina, Jakob i Malvina), Krausz Mavro, Turkl (Jakob i Elza), Edvin Schwartz, Spitzer (Šimo, Sida, Vilma, Herman, Jozefina, Roza i Samuel), Hugo Wegner, Berta Silberberg, Spieler (Herman i Jeanet), Auferber (Ignjo i Marija), Berta Robiček, Mahler (Dragutin, Julio, Ana i Zlata), Weisz (Leopold, Regina, Berta, Roza i Mihajlo), Fein (Rozalija i Mavro), Katarina Kugel, Lavoslav Epstein, Loschitz (Albert, Fani, Berta, Izidor, Mira, Hilda, Milan), Wiener (Salamon, Bernard, Arnold, Milika, Tinka, Vladimir, Rihard, Miroslav, Vojko), Goldberger (Ivana, Jakov), Fuchs (Jozef, Jula, Jakob, Lina, Mimi, Jona, Ema i Alfred), Fritz (Hinko, Jozefina), Bernard Kerpner, Vally Wegner, Ljubica Munz. Na neke od njihovih spomenika dopisana su imena njihovih članova obitelji koji su tragično stradali u Holokaustu, kao naprimjer na nadgrobnom spomeniku Šime Loschitza (1881.-1935.): "Žrtve logora 1942.-1945. Vlado, Emica i novorođenče Lošić. Neka im ostane trajan spomen."

Tipološki, na starijem dijelu židovskog groblja u Đakovu razlikuje se nekoliko vrsta nadgrobnih spomenika, a primarno ih možemo podijeliti na kamene i granitne. Grobnice su različitih, zanimljivih oblika, a gotovo su uvijek uspravni. Puno je grobnica u vrlo lošem stanju, propadaju i/ili su obrasle mahovinom, bršljanom i ostalim travama. Najčešće je takva situacija sa kamenim spomenicima koji su očigledno stariji od onih granitnih, a na brojnim primjerima više nije moguće iščitati podatke o pokojnicima koji su ondje pokopani (Slika 4.). Stariji nadgrobni spomenici, čiji su natpisi na kamenu izbljedjeli tijekom proteklih godina, najčešće su jednostavni, izduženi spomenici izvedeni sa dva do tri komada kamena, a obavezno imaju bazu zakopanu u zemlju. U njihovom slučaju ne postoji nikakav nadzemni okvir groba, već samo nadgrobni spomenik dok ostatak groba čini zemlja i trava. Najjednostavniji primjer jesu spomenici sa polukružnim završetkom, čiji rub eventualno prati jednostavna profilacija uz sami rub grobnice (Slika 5.) te spomenici iz tri ili četiri dijela sa blago zakošenim završetkom (Slika 6.). Osim tih primjera, postoje kamene spomenici s više detalja, a čija je visoka jednostavna baza ukopana u zemlju. Nadgrobna ploča takvih primjera napravljena je u dva dijela preko kojih teče tekst, a vrh

ploče ukrašen je dvostrukim blago zašiljenim lukovima i dekorativnim elementima s obje strane (Slika 7). Nešto drukčija varijanta kamenog spomenika ima izrezbarenu bazu, čime je oštrim, zakrivljenim linijama postignuta dinamika, koje podsjećaju na motiv riblje ljuske. Na ovom primjeru nadgrobni spomenik nastavlja se u tri dijela, a srednji dio je ukrašen polustupićima na koje naliježe arhitrav i polukružni završetak (Slika 8). Postoje veoma slične varijacije u kojima umjesto polukružnim završetkom nadgrobni spomenik završava trokutastim zabatom. U ovom slučaju kameni spomenik ima masivnu betonsku bazu zakopanu u zemlju. Iznad nje je kvadratna baza nadgrobnog spomenika sa natpisom, nad kojom se nastavlja ploča omeđena dvama stupovima koji pridržavaju zaobljeni luk (Slika 9.). Samo je jedan primjer sa slikom pokojnika na kamenom spomeniku, a spomenik ima plitku dvostruku bazu ukopanu u zemlju. Nad njom je visoka baza nadgrobne ploče koja je poprečnim dekorativnim elementom odvojena od izdužene uske natpisne ploče s imenom pokojnika koja završava zašiljenim vrhom (Slika 10.).

Granitni su spomenici bolje očuvani od kamenih, donose više podataka o pokojnicima, a neki su odraz statusa određenih imućnih obitelji u židovskoj zajednici. Za razliku od kamenih koji često nemaju nadzemni dio tj. nadgrobnu ploču, granitni većinom imaju, bilo da je riječ o zemljanim grobovima omeđenim tankim betonskim okvirom ili kamenom/granitnom pločom. Najveći je broj grobnica koje prate identičan oblik kao one kamene, a riječ je o jednostavnim grobnicama s plitkom bazom ukopanom u zemlju, iznad kojih se proteže uska, visoka ploča sačinjena od dva ili tri dijela. Donji i gornji dio odvojeni su vertikalnim dekorativnim udubljenim elementom. Na gornjem dijelu ploča se sužava i završava zašiljenim završetkom (Slika 11.). Baš kao i neki primjeri kamenih, i granitni se spomenici oslanjaju na betonsku bazu, a na svojim bočnim stranama omeđeni su stupićima koji pridržavaju ravnu trabeaciju nadgrobne ploče. Završavaju blago zašiljenim zabatom sa dekorativnim ukrasom judaičke simbolike (Slika 12.). Osim njih, postoje i brojni primjeri sa jednostavnim pravokutnim nadgrobni spomenikom, koji su baš kao i klasični današnji, a da su židovski na prvi pogled saznajemo preko simbola (Slika 13.).

Kao neke od najzanimljivijih primjera grobnica možemo izdvojiti grobnice od crnog mramora obitelji Reichsmann, Frank i Münz, što se uklapa u priču o nekadašnjim bogatim đakovačkim obiteljima. Masivna grobnica obitelji Reichsmann (Slika 14.) nalazi se u blizini glavne staze, druga po redu s desne strane, a do nje se nalazi grobnica Vally Wegner rođj. Münz. Proteže se iznad široke grobljanske parcele prekrivene korovom i bršljanom, a od ostalih grobova

je odvojena zahrđalom željeznom ogradom sa šiljcima. Visoki nadgrobni spomenik u obliku pravokutnika, omeđen je nižim granitnim oblicima. Iznad teksta na hebrejskom i imena pokojnika proteže se traka s različitim florealnim motivima koja je jedinstvena i na groblju ne postoji ništa slično. Ovdje počivaju David, Eva, Jakob, Makso, Božena, Gjuro Tomislav, Paulina (rođ. Lederer) i Pavao Dane Reichsmann. Na grobnici su navedeni i članovi obitelji stradali u Holokaustu. Zanimljivo je da je David Reichsmann umro 1869. godine, a židovsko je groblje kupljeno deset godina kasnije.

Grobnica obitelji Frank (Slika 15.) sličnog je oblika kao i grobnica obitelji Reichsmann, samo je riječ o nešto užoj verziji sa blago polukružnim završetkom. Oba nadgrobna spomenika stoje na betonskoj bazi. Za razliku od grobnice obitelji Reichsmann, nadzemni dio ima betonsku ploču što znači da nije prekriven biljem, osim mahovinom koja ulazi u betonske pore. Nije ograđena ogradom. Ispod hebrejskog teksta i natpisa "Obiteljska grobnica Frank", koji su ukrašeni dekorativnim linijama, navedeni su članovi obitelji koji na ovom mjestu počivaju. Riječ je o Tereziji (rođ. Kohn), Naneti (rođ. Hahn), Mayeru za kojeg je zabilježeno kako je bio predsjednik Hevre Kadiše (1902.-1929.) i Edi Frank (rođ. Godtberger). Također u svrhu trajnog spomena istaknuta su imena članova obitelji koji su bili žrtve logora, a to su Josip, Ruža, Ruben, Lujo, Neli, Ivor i Mirjam Frank.

Nadgrobni spomenik obitelji Krausz (Slika 16.), stoji na plitkoj betonskoj bazi ukopanoj u zemlju. Iznad je masivna, široka, mramorna baza nad kojom se uzdiže uski visoki spomenik. U dva je dijela podijeljen vertikalnim dekorativnim udubljenim elementom. Gornji dio predstavlja visoku usku ploču koja završava šiljasto. Grobnicu čini zanimljivom ograda od betonskih stupova povezanih zahrđalim željeznim lancima. Na vrhu stupova nalazile su se betonske kugle od kojih je jedna sačuvana. Ovdje počivaju Josip i Irena Krausz (rođ. Šorš). Uz florealne i linearne motive, spomenik sadrži fotografiju pokojnika te judaički simbol.

Osim navedenih, osobito je zanimljiv i nadgrobni spomenik Ljubice Münz (Slika 17.) Načinjen od crnog mramora, spomenik je pravokutnog oblika na plitkoj betonskoj bazi. Ploča s natpisom i slikom pokojnice je udubljena te je flankirana dvama stupovima koji drže trabeaciju nadgrobnog spomenika. Grobnica je ograđena betonskom masom obloženom ciglama i zahrđalom željeznom ogradom sa ornamentalnim motivima.

Postoje i primjeri kamenih grobnica na novijem dijelu groblja, gdje su sahranjene žrtve fašizma, a obitelji nekih stradalih su naknadno podigle nadgrobnje spomenike. Ondje dominiraju uglavnom tri tipa nadgrobnih spomenika. Prvi su spomenici napravljeni od dva betonska dijela, od kojih jedan se proteže iznad mjesta ukopa, dok drugi služi kao manja polegnuta baza na kojoj je postavljen natpis s podacima o pokojniku (Slika 18.). Drugi primjer predstavljaju nadgrobnji spomenici pravokutnog oblika s grobnicom u obliku ravne betonske ploče. Na kamenom dijelu sadrže umetnutu bijelu ili crnu mramornu ploču s natpisom o pokojnicima. S prednje i zadnje strane kamen je ukrašen polukružnim naizmjeničnim ornamentom nalik ribljoj ljusci (Slika 19.). Treća vrsta grobnica također se sastoji iz dva dijela, od kojih je donji ravna betonska ploča, dok mramorni nadgrobnji spomenik uokviruje ploču s natpisom o umrlima i simbolom Davidove zvijezde, pri čemu imaju identični oblik, a obje završavaju zašiljenim završetkom (Slika 20.). Na ovom novijem dijelu većinu nadgrobnih spomenika čine jednostavne crne limene ploče na kojima su bijelim slovima navedeni podatci o žrtvi – ime, prezime, godine u trenutku smrti i grad iz kojeg su stigle. Oko njih teče bijeli okvir, a na vrhu dominira simbol Davidove zvijezde (Slika 21.).

Što se tiče simbola na nadgrobnim spomenicima, oni prate uobičajenu židovsku ikonografiju, a najčešće su prikazani žalosna vrba kao simbol tuge (Slika 22.), vrč (Slika 23.), Davidova zvijezda te polomljeni stupovi kao metafora smrti.

U sklopu židovskog groblja nalazi se mrtvačnica (Slika 24.), nastala po uzoru na nekadašnju đakovačku sinagogu, podignuta nakon Drugog svjetskog rata. Ona je jednostavna građevina kvadratnog tlocrta čija kompozicija pročelja podsjeća na tzv. tip westwerk sinagoge s parom tornjeva koji završavaju orijentalnim lukovicama. Na njezinom pročelju osim lučno natkrivenog portala nalaze se monofore, a središnji dio završava zabatom u kojem je smješten motiv Davidove zvijezde. Do ulaza vode stube, a ispred velikih drvenih vrata, nalazi se željezna ograda. Bočne su strane raščlanjene monoforom i biforom, a cijela je fasada žute boje. Mrtvačnicu je o vlastitom trošku, dao izgraditi trgovac Dane Reichsmann ml., a fasada joj je temeljito obnovljena 1998. godine.⁹² U mrtvačnici Židovskog groblja nalazi se četverostrana urna visine oko jednog metra. U njoj se nalaze dvije knjige. Jedna sadrži popis umrlih žena i djece u đakovačkom logoru 1941. i 1942. godine, a druga popis đakovačkih Židova poginulih u redovima NOV-a. Na urni se nalaze dva teksta, od kojih prvi glasi: "Palim borcima, N.O.B., Đakovo." U

⁹² Ž. LEKŠIĆ, 1999.,10.

drugom tekstu ispisano je 5701-5702 (godine ispisane prema hebrejskom kalendar), žrtvama fašizma, 1941-1942."⁹³

Danas je najposjećeniji dan na Židovskom groblju, prva nedjelja u lipnju, kad se svake godine održava komemoracija za stradale žrtve. Na njoj, uz Židove koji dolaze iz cijele regije, budu prisutni i predstavnici grada, biskupije i drugi gosti. Tradicionalno, nakon polaganja vijenca za stradale, moljenja kadiša i prisjećanja Stjepana Kolba, okupljeni odlaze do spomen ploče na mjestu nekadašnjeg logora, gdje također izmole kadiš i polože vijenac. Ovi Židovi koji su preživjeli Holokaust, posjetitelji komemoracije, sve su stariji i lošijeg zdravlja, pa apeliraju na mlade da uvide važnost sjećanja na žrtve i odavanja počasti.

Ispred mrtvačnice i židovskog groblja u Đakovu dominira simbolično nazvan spomenik "Peace in Heaven" (Slika 25.) izraelske umjetnice Dine Merhav. Skulptura je postavljena 2013. godine kao plod suradnje Koordinacije židovske zajednice i predsjednika dr. Ognjena Krausa, Židovske općine Osijek s predsjednikom Dragom Kohnom, Ministarstva kulture, Grada Đakova i Muzeja Đakovštine. Radi se o spomeniku izrađenom od čelika, visokom gotovo 3m, a teškom oko 2 tone. Umjetnica je donirala idejno rješenje, a tvornica Rade Končar konačnu izradu. Spomenik čine čelično razgranato drvo tzv. Drvo života i na njega naslonjena Davidova zvijezda.⁹⁴

7.1. *Groblje žrtava fašističkog terora*

Židovska je religija u svim svojim aspektima vrlo kompleksna, a osobito kad je u pitanju pažnja koja se posvećuje umiranju i odnosu prema pokojniku i smrti. Židovstvo nas uči kako se ljudsko biće sastoji od tijela i duše. Dva su osnovna principa za suočavanje sa smrću, a odnose se na poštovanje prema pokojniku (kevod ha-met) i brigu za osjećaje tugujuće rodbine (kevod hehaj). Sam čin pogreba i osjećaja žalovanja u židovstvu je kombinacija običaja i propisa, proizašlih iz rabinskih tekstova i Tore. Židovski naziv za sahranu je Kevura, a ostati nesahranjen prema

⁹³ I. GERMOVŠEK, 1978., 186.

⁹⁴ S. ŽUPAN, 2013., 26.

židovstvu jest najveća moguća nesreća koja može zadesiti pokojnika. S obzirom da židovski zakon određuje obavljanje pogreba u roku od 24 sata od nastupanja smrti, što se naziva kevod hamet, ostavljanje tijela nesahranjenim duže od toga smatra se izrazom nepoštivanja prema pokojniku. Židovska tradicija nalaže da tijelo mora biti vraćeno zemlji od kojeg je i stvoreno.⁹⁵

Hebrejskim izrazima često se kaže da je umrla osoba (Niftar) otišla u svijet istine (otuda naziv za groblje Olam Ha-emet) ili Beit He-hajim (Kuća živih). Židovi nakon primanja vijesti o nečijoj smrti izgovaraju blagoslov “Baruh Dajan Ha-emet”, dok je nekad na vijest o smrti bliske osobe bio običaj trgati odjeću (Keria), što se danas većinom radi na samom groblju, prije pogreba. Postoji razlika u načinu kidanja odjeće ovisno o vezi s pokojnikom, naprimjer za roditelje se odjeća kida na lijevoj strani iznad srca, dok za ostalu rodbinu na desnoj strani. Rez za roditelje nikad se ne smije zašiti, dok za ostalu rodbinu se smije popraviti nakon 30 dana od smrti. Važan je korak do trenutka pogreba ne ostavljati pokojnikovo tijelo samo, stoga ga čuvari (šomeri) čuvaju 24 sata. Met Micva jest naziv za pokojnika bez rodbine koja bi se pobrinula oko sahrane, a u tom slučaju obaveze oko pogreba tiče se zajednice što se u židovstvu smatra izrazito dobrim djelom. Prije pogreba obavezno se obavlja i Tahara ili Reciha, odnosno ritualno pranje pokojnikova tijela. Posebnu zaslugu za taj korak imaju ljudi kojima je to posao (Recihim) te koji su radi toga iznimno cijenjeni u društvu. Nakon pranja tijelo se suši i oblači u posmrtnu odjeću (Tahirim) od bijelog lana. Simbolički posmrtno odijelo nema džepove jer čovjek sa sobom na drugi svijet nosi samo svoja dobra djela.

Prema inzistiranju rabina, važno je da su pokojnikovi prsti ispravljeni, jer čovjek se rađa stisnute šake kao da želi zgrabiti cijeli svijet, a kad napušta život njegove su ruke širom otvorene kao da s ovog svijeta ništa nije odnio. Tijelo se na koncu stavlja u mrtvački sanduk pod nazivom *Aron Metim*, načinjen od jednostavnih dasaka pri čemu se naglašava skromnost i poniznost. Prema starom židovskom običaju, tijelo se ne sahranjuje u sanduku, što se prakticira i poštuje u Izraelu. S obzirom da hrvatski zakoni, kao i zakoni većine zemalja, nalažu da se pokojnik sahrani u sanduku, Židovi se toga pridržavaju jer je jedan od najvažnijih židovskih principa držati se zakona države u kojoj žive.

⁹⁵ L. MOŠE-PRELEVIĆ, Ha Kol, kolovoz-rujan-listopad, 2019., 14.

Sam ispraćaj pokojnika naziva se *Levaja*, u kojem su svi pokojnici jednaki, bez razlike između bogatih i siromašnih, a sam njihov ispraćaj na groblje smatra se posebno dobrim djelom. Tradicija je da članovi obitelji ubace po tri lopate zemlje u raku, a lopata se potom spušta na zemlju, ne prenosi se iz ruke u ruku. Zatim se izgovaraju Hespedi, odnosno hvalospjevi o pokojniku u kojima se navode njegova dobra djela, dok ožalošćeni (najčešće sin) izgovara Kadiš. Prilikom Kevure, zabranjen je posjet grobovima drugih umrlih, kako se ne bi umanjilo poštovanje prema pokojniku čija je sahrana. Nakon pogreba, za ožalošćene slijedi razdoblje oplakivanja gubitka (Avelut) koje Židovi svrstavaju u četiri razdoblja žalosti. Prvi je Aninut, razdoblje od trenutka smrti do završetka sahrane, zatim Šiva, razdoblje od sedam dana nakon sahrane, Šlošim odnosno period od trideset dana nakon sahranjivanja pokojnika i Šana koja traje godinu dana iza sahrane.⁹⁶ Svi ovi rituali, uz najvažnije pravo na život, oduzeti su za vrijeme Holokausta Židovima diljem Europe, pa tako i u Đakovu.

Židovsko groblje u Đakovu jedino je logorsko groblje u Hrvatskoj. Ono je posljednje počivalište brojnih žena i djece židovske i srpske nacionalnosti koji su nasilno ubijeni i umrli u Sabirnom logoru Đakovo. U razdoblju od pola godine umrlo je i na ovom groblju sahranjeno sveukupno 566 osoba, od kojih 75 djece i 5 novorođenčadi. Žrtve Sabirnog logora sahranjivane su neposredno od osnutka logora, kad su se ondje dogodili prvi slučajevi smrtnosti. Važno je istaknuti da su ondje do preuzimanja logora od strane ustaša sahranjene 33 osobe, većinom među starijim ženama. Dolaskom logora u ustaške ruke taj se broj drastično povećao i umiranja su javljala u masovnim razmjerima. Tome svjedoči poduzeće za stolariju za gradnju i pokućstvo "Stjepan Kruljac" iz Đakova zatražilo od Židovske općine u Osijeku isplatu od 55 510 kuna za 125 naručenih lijesova, od kojih je najviše bilo dječjih. Od svibnja je prosječno u danu umiralo 5-6 ljudi, dok je od lipnja do rasformiranja logora umrlo ili likvidirano 206 žrtava pri čemu je dnevni prosjek umrlih porastao na do 20 osoba.

Sahranjene logorašice bile su deportirane iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, a uglavnom iz Sarajeva, Zenice, Visokog, Travnika, Turbeta, Maglaja, Dervente, Žepča, Tešnja, Bosanskog Broda, Banja Luke, Olova, Goražda, Čajniča, Gračanice, Bijeljine, Vlasenice, Tuzle, Višegrada, Bosanskog Petrovca, Bihaća, Bugojna, Jajca, Mostara i drugih manjih mjesta. Također su deportirane žene i djeca iz Slavonije i Baranje, pretežito iz Slavenskog Broda i Slavonske Požege,

⁹⁶ L. MOŠE-PRELEVIĆ, Ha Kol, kolovoz-rujan-listopad, 2019., 15.

a iste su bile rodom iz Pakraca, Sibirja, Vrpolja, Vinkovaca, Piškorevaca, Slavenskog Šamca, Nove Gradiške, Đakova, Našica, Osijeka i drugih krajeva. Osim toga, u logoru su se nalazile i zatočenice porijeklom iz Zagreba, Apatina, Daruvara, Vukovara, Koprivnice, Varaždina, Murske Sobote, Podravske Slatine, Petrinje, Ludbrega, Čakovca, Karlovca, Sombora, Vršca, Beograda, Skoplja, Bitolja itd. Bitno je napomenuti da je dio žrtava koje su okončale svoj put u đakovačkom logoru, bio iz Austrije, Mađarske, Poljske, Bugarske, Češke i Slovačke.⁹⁷

Na đakovačkom židovskom groblju također postoji skupni grob 11 žena, tzv. omladinki, a riječ je o mlađim osobama židovske i srpske nacionalnosti koje su poginule u ustaškom logoru u Đakovu. Neki autori navode da su one radile kod đakovačkih židovskih obitelji, pa su i one uhapšene, međutim to nije točno.⁹⁸ Riječ je o djevojkama koje su pripadnicima ustaške vlasti služile za zabavu, primorane da im budu ljubavnice, a nakon čega su ih ubili i bacili u jamu u dvorištu logora. Njihova je ekshumacija izvršena 6. studenog 1945. godine kad je iskopano 11 lubanja i premješteno na židovsko groblje.⁹⁹ S obzirom da ne postoji poimenični popis ovih djevojaka, na njihovom nadgrobnom spomeniku (Slika 26.) stoji natpis: „11 nepoznatih omladinki, žrtve fašističkog terora Đakova. Spomenik podiže David Eškenazi iz Sarajeva.”

Dio židovskog groblja na kojem su sahranjene žrtve đakovačkog logora, jedinstveno je groblje ovakve vrste u cijeloj Europi. Njegova specifičnost leži u tome što su svi logoraši evidentirani u posebnim zabilješkama, a njihovi su grobovi obilježeni tako da se za svaku žrtvu znaju osobni podatci. Tijekom Holokausta, ovakav način pokapanja stradalih Židova nije bio slučaj, a posmrtni ostaci žrtava uglavnom su završavali u masovnim grobnicama ili su spaljivani i uništavani na drugačije načine.

Zahvaljujući nekoliko osoba i njihovom predanom radu, koji su oformili židovsko groblje za smrtno stradale logoraše, groblje se u izvornom obliku sačuvalo i danas. Jedan od njih bio je Vilim Šternberg, koji je posredovanjem u kontaktu između Židovske općine u Osijeku i Župske redarstvene oblasti, dobrim argumentima ishodio da se svi pokojnici sahrane na židovskom groblju Đakovo, a na trošak Židovske bogoštovne općine Osijek. Teolog, Haham Jakov Maestro imao je važnu ulogu kod pokopa umrlih, prilikom kojeg je izvršavao svoju rabinsku obavezu kod vjerskih

⁹⁷ Z.VASILJEVIĆ, 1988., 25.

⁹⁸ I.GERMOVŠEK, 1978., 191.

⁹⁹ Z.VASILJEVIĆ, 1988., 68.

procesija, kao i oko kompletne organizacije. Čitajući kadiš za svakog pokojnika, logorskim je žrtvama omogućavao sahranu dostojnu ljudskog poštovanja. Također, zahvaljujući njemu, do trenutka preuzimanja logora pod kontrolu ustaša, pokopi su objavljivani putem osmrtnica, a vodio je računa da svaka umrla žena i dijete dobiju njima pripadajuću raku s tablom na kojoj se nalazilo ime i broj kako bi se znalo u kojoj raki tko počiva. Nije sa sigurnošću utvrđena njegova daljnja sudbina, ali prema svjedocima uhapšen je i deportiran u Sarajevo, gdje je ubijen.¹⁰⁰

7.2. *Stjepan Kolb*

Stjepan Kolb (Slika 27.) rođen je 1886. godine u osječkoj Retfali, u obitelji njemačkog ili austrijskog porijekla. U dobi od 24 godine, 1910., iz okolice Valpova preselio se u Đakovo sa suprugom Magdalenom. Ubrzo nakon doseljenja prihvatio je posao grobara na židovskom groblju koji mu je ponudila Židovska općina u Đakovu. Na korištenje su dobili kuću koja se nalazila pokraj groblja, u kojoj su podigli tri kćeri Katicu, Anicu i Miricu te dva sina, Franju i Ivicu. Kao grobar židovskog groblja (izrealitički podvornik) angažiran je na ukopima umrlih od trenutka osnivanja đakovačkog logora i bio zadužen za sve poslove sahranjivanja preminulih žena i djece.

Tijela žrtava nosilima je konjem i kolima otpremao iz logora do dva kilometra udaljene mrtvačnice na židovskom groblju, a sam je iskapao grobove i sahranjivao žrtve. Vodio je temeljitu evidenciju u kojoj je zapisivao imena i prezimena umrlih žena i djece čime su njihova grobna mjesta lako mogla biti označena. Kad je došlo do ustaškog preuzimanja logora, vlasti su od njega tražile, u namjeri da prikriju dokaze o zločinu, da žene i djecu sahranjuje isključivo noću i bez odjeće. Protestirao je kod ustaša da se zatočenci ne sahranjuju goli, a na svoju odgovornost ih je prekrivao ili umotavao pa tek onda sahranjivao uz prisustvo teologa Jakova Maestra koji je molio kadiš.

Prilikom preuzimanja leševa, ostalim zatočenicama je donosio hranu i lijekove. Posao je morao obavljati pod direktnom kontrolom dr. Engerta iz Đakova koji je bio porijeklom Nijemac, a za zapisnik je davao proustaški nastrojene i neobjektivne uzroke smrti. Kolb je svjedočio kako su brojni leševi bili prekriveni modricama kao dokaz da su žrtve prije smrti bile mučene, kao i da

¹⁰⁰ Z. VASILJEVIĆ, 1988., 91.

je dr. Engert od njega zahtjevao da unakažene leševe zakopa što dublje i polije krečom kako bi se skrili tragovi zločina.¹⁰¹ Prema sjećanju njegove (pokojne) kćeri Mire Kolb, od njega su tražili da način sahrane stradalih bude drugačiji, ali on nije pristajao da žene i djeca budu sahranjene neljudski i nedostojanstveno bačene zajedno u istu raku. Prisjećala se ona očevih priča o logorašici Sari koja je u sanduku s kojim bi dolazio po mrtve ostavljala ceduljice s njihovim podacima koje je on bilježio u svoju bilježnicu. U istom tom sanduku logoraši su mu znali ostavljati novac da im kupi konjak ili čokoladu, što je Stjepan Kolb kad bi imao priliku za njih i učinio.¹⁰²

Bio je grobar đakovačkog židovskog groblja od 1910. do 1945. godine. Riječ je o čovjeku koji je većinu svog života proveo u Đakovu. Osim njegovog službenog grobarskog zaposlenja, bio je običan obiteljski čovjek koji je odlazio na proštenje, vatrogasne zabave, u vrtnom stakleniku sadio cvijeće i povrće koje je zatim prodavao na tržnici. Prije Božića je ispred katedrale prodavao jelke. S obzirom da se njemačko stanovništvo iseljavalo 1944. godine iz ratom zahvaćenih područja, on je odlučio ostati u Đakovu obavljajući svoj posao grobara ne slutivši da mu slijedi ikakva opasnost.

U svibnju 1945. dolaskom nove ideologije započinju progoni njemačke nacionalne manjine, tzv. Folksdojčera, a 26. srpnja u obiteljsku kuću Kolbovih došli su po njih. Stjepan Kolb i njegove tri kćeri su uhapšeni i odvedeni, a supruga Magdalena bila je pošteđena radi svog hrvatskog porijekla i djevojačkog prezimena Kozbašić. Zanimljivo je da su odvedeni u bivši mlin Cereale, mjesto koje je nekoliko godina prije bilo mjesto smrti za Židove koje je Stjepan Kolb sahranjivao. Iduće logorske stanice za njih su bile Krndija, Valpovo, a zatim radni logor Sarvaš u kojem su obavljali poljoprivredne poslove. S obzirom na pogoršanje njegovog zdravstvenog stanja, supruga Magdalena je zahtjevala da ga se dovede nazad u Đakovu pri čemu je iskoristila činjenicu da njezin suprug treba dati iskaz pred Komisijom za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Republike Hrvatske. Nakon povratka u Đakovo, bolest je bila jača i umro je 22. studenog 1945. godine (Slika 28.), u 58. godini.

Knjigu sa popisom sahranjenih na groblju žrtava fašističkog terora, riskirajući svoj život čuvao je sve do kraja rata, kada ju je zajedno sa suprugom predao Savezu židovskih općina Jugoslavije u Beogradu. Njegova se knjiga kao dokaz o zločinima počinjenim nad Židovima u

¹⁰¹ Z. VASILJEVIĆ, 1988., 92.

¹⁰² MARKOVIĆ ŽELJKO – unuk Stjepana Kolba, osobni intervju (22. lipnja 2023.)

logoru Đakovu, danas čuva u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, a u muzeju Yad Vashem u Izraelu nalazi se njezin mikrofilmirani primjerak. Nakon smrti Stjepana Kolba brigu o groblju preuzele su njegova supruga Magdalena i kći Mira sa suprugom Petrom Markovićem.

Na fasadi mrtvačnice židovskog groblja, na samom ulazu, nalazi se spomen ploča (Slika 29.) koju je 5. lipnja 2016. godine podignula Židovska općina Osijek, a na njoj piše: "U spomen na Stjepana Kolba (1886.-1945.), grobara đakovačkog groblja. Zahvaljujući čijoj hrabrosti i ljudskosti su popisane i dostojno pokopane sve žrtve Sabirnog logora Đakovo. A ovo logoraško groblje učinjeno jedinstvenim u cijeloj Europi." Obitelj Stjepana Kolba pronašla je podatak da je po njemu imenovan jedan trg u Izraelu.¹⁰³

7.3. *Popis sahranjenih na Židovskom groblju žrtava fašističkog terora u Đakovu*

Abecednim redom na groblju žrtvava đakovačkog logora sahranjeni su i označeni prezimenom, imenom, godinama, predratnim gradom, redom u kojem su sahranjeni i grobnim mjestom: Albinun Atijas Hana (60 godina, Travnik, 48-45), Abinun Atijas Rena (60 godina, Sarajevo, 48-33), Abinun Bachar Sara (1889., 46-36), Abinun Blanka (19 godina, Sarajevo, 54-1), Abinun Danon Lea (66 godina, Sarajevo, 48-22), Abinun Finci Luna (60 godina, Sarajevo, 54-15), Abinun Flora (50 godina, Sarajevo, 30-14), Abinun Geula (5 mjeseci, Đakovo, 4-10), Abinun Katan Rahela (62 godine, Sarajevo, 38-18), Abinun Klara (36 godina, Sarajevo, 60-8), Abinun Loti (28 godina, Jajce, 48-4), Abinun Mazalta (28 godina, Travnik, 58-21), Abinun Nena (4 godine, Sarajevo, 2-7), Abinun Rahela (54 godine, Sarajevo, 46-1), Abinun Sida (35 godina, Sarajevo, 46-6), Abinun Simha (1918., 46-40), Abinun Simha (23 godine, Sarajevo, 60-23), Adler Altarac Blanka (54 godine, Mostar, 56-30), Adler Singer Paulina (50-11), Adler Veljić Marija (86 godina, Vinkovci, 32-2)¹⁰⁴, Albahari Alkalaj Sida (50 godina, Visoko, 50-19), Albahari Blanka (34 godine, Sarajevo, 42-17), Albahari Johana (38 godina, Sarajevo, 50-18), Albahari Matilda (46 godina, Sarajevo, 48-7), Albahari Matilda (50 godina, Sarajevo, 40-25), Albahari Paula (27 godina, Sarajevo, 58-35), Alkalaj Estera (72 godine, Sarajevo, 50-24), Alkalaj Fani (76 godina, Sarajevo,

¹⁰³ MARKOVIĆ ŽELJKO – unuk Stjepana Kolba, osobni intervju (22. lipnja 2023.)

¹⁰⁴ L. MAESTRO, 2011., 17.

44-21), Alkalaj Matilda (63 godine, Travnik, 60-39), Altarac Albert (2 godine, Sarajevo, 2-9), Altarac Avram Majer i Rahela (Sarajevo, 40-22), Altarac Blanka (36 godina, Bijeljina 58-2), Altarac Danon Blanka (39 godina, Sarajevo, 52-5), Altarac Dona (62 godine, Sarajevo, 30-13), Altarac Estera (42 godine, Sarajevo, 48-42), Altarac Estera (42 godine, Sarajevo, 36-3), Altarac Estera (76 godina, Sarajevo, 52-14), Altarac Estera (76 godina, Sarajevo, 44-12), Altarac Flora (1876., 44-11), Altarac Flora (36 godina, Sarajevo, 48-9), Altarac Gaon Sara (50 godina, Sarajevo, 42-26), Altarac Gracija (42 godine, Sarajevo, 58-30), Altarac Kabiljo Hana (59 godina, Sarajevo, 46-37), Altarac Kamhi Blanka (68 godina, Sarajevo, 42-13), Altarac Klara (56 godina, Sarajevo, 50-13), Altarac Klarica (6 godina, Vlasenica, 4-7), Altarac Kohen Hana (56 godina, Sarajevo, 40-21), Altarec Leon (6 godina, Sarajevo, 2-4), Altarac Levi Klara (89 godina, Sarajevo, 54-31), Altarac Maestro Blanka (60 godina, Sarajevo, 58-15)¹⁰⁵, Altarac Maestro Estera (51 godina, Sarajevo, 54-18), Altarac Maestro Flora (82 godine, Sarajevo, 40-28), Altarac Mirta (39 godina, Bijeljina, 56-38), Altarac Papo Blanka (60 godina, Sarajevo, 54-26), Altarac Papo Estera (63 godine, Sarajevo, 38-22), Altarac Papo Luna (64 godine, Sarajevo, 56-34), Altarac Rahela (72 godine, Sarajevo, 44-30), Altarac Rašela (47 godina, Bijeljina, 48-2), Altarac Rifka (38 godina, Sarajevo, 40-26), Altarac Rifka (66 godina, Sarajevo, 52-8), Altarac Sadik (1 godina, Zenica, 4-4), Altarac Salvi (1 godina, Zenica, 2-15), Altarac Sara (43 godine, Sarajevo, 52-22), Altarac Sara (81 godina, Sarajevo, 30-17), Altarac Simha (47 godina, Sarajevo, 40-3), Altarac Simha (65 godina, Sarajevo, 58-37), Altarac Simha (Travnik, 30-18), Altarac Vida (44 godina, Sarajevo, 40-17), Atias Altarac Luna (63 godine, Sarajevo, 44-25), Atias Estera (56 godina, Sarajevo, 54-17), Atijas Blanka (76 godina, Sarajevo, 48-31), Atijas David (19 godina, Sarajevo, 60-10), Atijas Estera (59 godina, Sarajevo, 48-6), Atijas Gaon Rifka (90 godina, Travnik, 42-32), Atijas Katan Estera (70 godina, Sarajevo, 30-12), Atijas Mazalta (71 godina, Sarajevo, 42-14), Atijas Montiljo Nehama (41 godina, Zenica, 56-28), Atijas Papo Mazalta (51 godina, Sarajevo, 46-41), Atijas Rafael (1 godina, Sarajevo, 1-6), Atijas Rifka (1880., 38-10), Atijas Sara (36 godina, Bugojno, 58-31)¹⁰⁶, Atijas Sinjora (52 godine, Sarajevo, 60-40), Augenstein Mario (4 godine, Sarajevo, 1-14), Azael Samika (1 godina i 6 mjeseci, Sarajevo (1-12), Bahar Anica (3 mjeseca, Sarajevo, 4-5), Bahar Salom Blanka (63 godine, Sarajevo, 54-34), Bahrman Pick Julija (68 godina, Zagreb, 56-15), Balaš Vera (19 godina, Zagreb, 60-35), Baradon Sara (64 godine, Beč, 58-3), Bararon Blanka

¹⁰⁵ L. MAESTRO, 2011., 18.

¹⁰⁶ L. MAESTRO, 2011., 19.

(52 godine, Sarajevo, 42-15), Baravran Levi Regina (59 godina, Sarajevo, 36-20), Baravran Rifka (91 godina, Sarajevo, 38-2), Baruh Erna (56 godina, Sarajevo, 34-7), Baruh Lotika (20 godina, Sarajevo, 44-13), Baruh Rahela (72 godine, Sarajevo, 50-3), Baruh Rifka (1862., 40-12), Baruh Rifka (1885., 50-1), Baruh Sida (51 godina, Sarajevo, 60-34), Baruh Simha (76 godina, Sarajevo, 50-8), Batino Rebeka (51 godina, Bitolj, 34-18), Bauer Ehrenstein Ida (79 godina, Olovo, 46-48), Bauer Mihael (5 godina, Zagreb, 3-3), Baum Roza (67 godina, Slavonski Brod, 42-10), Beinenfeld Stainer Ilonka (41 godina, Vršac, 56-31), Beinhatzer Olga (51 godina, Mađarska, 46-18), Beker Luna (4 mjeseca, Đakovo, 4-8), Berger Adela (59 godina, Zagreb, 56-5), Bergman Frida (67 godina, Osijek, 36-21), Bergman Jeti (66 godina, Sarajevo, 42-16), Bienenfeld Moses (5 godina, Zagreb, 3-4), Bienfeld Cili (46 godina, Poljska, 44-37), Binenfeld Wachslar Lota (61 godina, Pakrac, 44-26)¹⁰⁷, Blau Sofija (61 godina, Sibir, 56-24), Blum Abinun Blanka (63 godine, Tuzla, 54-21), Braun Edita (22 godine, Apatin, 34-6), Breder Mautner Katka (61 godina, Piškorevci, 40-13), Breslauer Regina (74 godine, Daruvar, 36-16), Celermajer Pinto Roza (62 godine, Travnik, 44-28), Ciling Mira (57 godina, Poljska, 60-31), Daniti Altarac Mazalta (80 godina, Sarajevo, 30-10), Daniti Blanka (55 godina, Sarajevo, 46-3), Daniti Paula (37 godina, Sarajevo, 56-23), Daniti Rena (53 godine, Sarajevo, 52-13), Danon Altarac Hana (90 godina, Zenica, 46-34), Danon Blanka (19 godina, Sarajevo, 44-5), Danon Reha (18 godina, Sarajevo, 58-22), Danon Rifka (67 godina, Sarajevo, 36-19), Danon Salom Sara (54 godine, Sarajevo, 40-20), Danon Salom Stela (60 godina, Sarajevo, 34-14), David Herman (64 godine, Sarajevo, 56-20), Davidović Vera (22 godine, Zagreb, 54-10), Demajo Finci Simha (64 godine, Sarajevo, 50-9), Demajo Renica (1 mjesec, Đakovo, 3-13), Deutesch Berta (78 godina, Zagreb, 36-22), Deutesch Emilija (50 godina, Sofija, 34-15), Deutesch Erna (46 godina, Sofija 34-4), Deutsch Goldstein Ida (61 godina, Beč, 38-19), Deutesch Leontina (64 godina, Slavonski Brod, 54-2), Deutesch Roza (69 godina, Nova Gradiška, 34-8), Deutsch Roza (73 godine, Vukovar, 58-17), Diamant Ema (74 godine, Sarajevo, 58-20), dijete muško (1 dan, Đakovo, 2-1), dijete žensko (1 dan, Đakovo 2-2)¹⁰⁸, Dorner Marija (65 godina, Požega, 42-12), Dorner Regina (1879., Slavonski Brod, 48-15), Đustina Gizela Kalderon (58-29), Eisinger Ida (61 godina, Beč, 58-40), Eisinger Katarina (57 godina, Maglaj, 38-13), Elazar Montiljo Berta (89 godina, Sarajevo, 44-38), Erdeš Roza (47 godina, Mostar, 46-26), Erlin Simha (75 godina, Travnik, 34-17), Eškenazi Mirjana (62 godina, Sarajevo, 52-27), Eškenazi Atijas

¹⁰⁷ L. MAESTRO, 2011., 20.

¹⁰⁸ L. MAESTRO, 2011., 21.

Estera (60 godina, Sarajevo, 30-7), Eškenazi Elza (45 godina, Slavonski Brod 54-6), Eškenazi Erna (42 godine, Sarajevo, 44-39), Eškenazi Montiljo Blanka (Sarajevo, 44-27), Eškenazi Regina (55 godina, Sarajevo, 44-3), Feuchs Hartman Helena (53 godine, Metz, 58-16), Finci Berta (33 godine, Travnik, 56-36), Finci Estera (69 godina, Bijeljina, 40-8), Finci Kabiljo Mazalta (58-5), Finci Klara (21 godina, Zenica, 54-8), Finci Gabriel (2 godine, Sarajevo, 1-13), Finci Lea (65 godina, Sarajevo, 58-4), Finci Leon 1888., Luna 1888., dr. David 1907., Berta 1909., Haim 1911., Sida 1913., Jahšel 1918., Moric 1920., Klara 1923. (58-13), Finci Regina (2 godine, Sarajevo, 2-5), Finci Vera (35 godina, Beograd, 58-32), Finci Zumbula (53 godine, Sarajevo, 54-4), Firtl Gizela (64 godine, Zagreb, 50-30), Firtl Judita (25 godina, Travnik, 36-9), Fišer Jozefina (1879., Sarajevo, 38-26), Frank Spigler Irma (49 godina, Šopran, 32-13)¹⁰⁹, Freidman Ema (73 godine, Zagreb, 48-32), Fried Nada (1919., 58-18), Friedrich Roza (56 godina, Slavonski Šamac, 40-23), Frohlich Frida (33 godine, Sarajevo, 56-13), Fuchs Olga (1883., 32-9), Fuks Julanka (56 godina, Slavonski Brod, 34-9), Fuks Vera (53 godine, Zagreb, 36-14), Fuks Weiss Lina (63 godine, Koprivnica, 38-3), Fuchs Bauer Olga (46 godina, Nova Gradiška, 44-29), Gaon Blanka (54 godine, Sarajevo, 44-8), Gaon Donka (54 godine, Sarajevo, 60-21), Gaon Maestro Rahela (62 godine, Sarajevo, 60-41), Gaon Papo Estera (61 godina, Sarajevo, 52-15), Gaon Rahela (1882., 42-11), Gaon Rahela (53 godine, Sarajevo, 54-7), Gaon Rena (37 godina, Zagreb, 58-11), Gaon Sara (1881., 48-27), Ginsber Katica (55 godina, Dmaserdahen, 42-1), Glauck Polak Laura (80 godina, Zagreb, 36-15), Glazer Renika (2 mjeseca, Đakovo, 3-11), Glazer Fani (1871., 44-44), Glazer Rena (57 godina, Sarajevo, 58-1), Glueck Olga (57 godina, Varaždin, 36-5), Goldfinger Berta (43 godine, Đakovo, 60-32), Goldstein Ernestina (66 godina, Đakovo, 30-1), Gosnova Vilma (47 godina, Beč, 40-6), Gotesman Roza (51 godina, Požega, 58-7), Gottesman Roza (1891., Slavonski Brod, 60-5), Graf Taussig Eugenija (64 godine, Zagreb, 54-35), Greif Karmes Ana (51 godina, Lavov, 54-30), Greškovič Frida (1882., 36-18)¹¹⁰, Grof Sofija (78 godina, Sarajevo, 30-16), Gross Elza (61 godina, Zagreb, 38-11), Gross Erži (35 godina, Daruvar, 60-38), Gruenberger Ruben (10 godina, Pakrac, 3-1), Gruenfeld Kaufman Frida (62 godine, Vrbica, 52-11), Hahn Rifika (1874., Sarajevo, 52-2), Halaš Šarlota (64 godine, Cemik, 34-12), Hamburger Šarlota (57 godina, Đakovo, 50-15), Hauzner Regina (45 godina, Sarajevo, 56-2), Hazan Gaon Hana (1915., 58-8), Hazan Kabiljo Mazalta (Visoko, 54-28), Hecht Malvina (65 godina, Nova Gradiška, 54-24), Hecht

¹⁰⁹ L. MAESTRO, 2011., 22.

¹¹⁰ L. MAESTRO, 2011., 23.

Matilda (84 godine, Nova Gradiška, 36-2), Heim Salom Blanka (76 godina, Sarajevo, 32-10), Hentz Aron (3 godine, Tuzla, 2-10), Hercer Ferber Julija (68 godina, Ludbreg, 38-4), Hernfeld Regina (64 godine, Strašnice, 42-18), Hirschel Cecilija (53 godine, Murska Sobota, 44-14), Hochenberg Marija (50 godina, Zagreb, 36-1), Horn Koch Etel (65 godina, Mađarska, 42-25), Horvitz Ida (48 godina, Slovačka, 44-42), Izrael David (3 godine, Sarajevo, 3-9), Jakob Hermina (64 godine, Zagreb, 36-10), Janok Elizabeta (51 godina, Ludbreg, 34-20), Jelinek Ferber Fani (75 godina, Slavonski Brod, 42-24), Jelinek Zora (55 godina, Blagoradovac, 52-6), Jokl Alkalaj Rahela (69 godina, Sarajevo, 52-16), Juhn Laura (63 godine, Zagreb, 48-23), Kabiljo Berta (64 godine, Sarajevo, 42-3), Kabiljo Danon Rahela (84 godine, Sarajevo, 42-29), Kabiljo Estera (60-2)¹¹¹, Kabiljo Estera (43 godine, Sarajevo, 46-23), Kabiljo Estera (85 godina, Sarajevo, 30-8), Kabiljo Hajon Estera (48 godina, Bijeljina, 56-29), Kohen Jakica (1 godina, Sarajevo, 2-4), Kabiljo Kohn Rifka (46 godina, Beograd, 40-11), Kabiljo Luna (40 godina, Sarajevo, 56-6), Kabiljo Luna (70 godina, Mostar, 31-12), Kabiljo Mirijam (36 godina, Sarajevo, 46-5), Kabiljo Rena (3 godine, Sarajevo, 2-15), Kabiljo Rifka (40 godina, Zvornik, 32-16), Kabiljo Salamon (5 mjeseci, Sarajevo, 4-6), Kabiljo Salomon (6 mjeseci, Đakovo, 4-11), Kajon Erna (24 godine, Sarajevo, 58-38), Kajon Levi Rifka (48-14), Kajon Rahela (61 godina, Sarajevo, 60-26), Kalderon Hana (2 godine, 1-5), Kamhi Danon Rahela (54 godine, Sarajevo, 52-3), Kamhi Flora (54 godine, Sarajevo, 60-28), Kamhi Joži (4 mjeseca, Sarajevo, 3-8), Kamhi Kohen Gracija (54 godine, Sarajevo, 40-30), Kamhi Levi Bukica (62 godine, Žepče, 52-29), Kamhi Maestro Buena (59 godina, Sarajevo, 50-5), Kamhi Mirijam (22 godine, Sarajevo, 44-10), Kamhi Pesah Flora (67 godina, Slavonski Brod, 44-33), Kamhi Sarika (18 godina, Sarajevo, 60-27), Kamhi Simha (Santa), 16 godina, 60-42; Katan Altarac Rena (54 godine, Sarajevo, 52-28), Katan Altarac Sida (61 godina, Sarajevo, 52-19), Katan Danon Simha, 63 godine, Sarajevo, 44-41, Katan Donka (32 godine, Sarajevo, 58-26), Katan Estera i Isidor (Sarajevo, 3-12)¹¹², Katan Eškenazi Klara (90 godina, Sarajevo, 56-9), Katan Mazalta (65 godina, Sarajevo, 30-5), Katan Sara (44-7), Kaveson Estera (67 godina, Sarajevo, 42-9), Kenig Hermina (64 godina, Kaniža, 60-11), Kenig Matilda (48 godina, Kaniža, 60-24), Kem Etelka (46 godina, Budimpešta, 46-28), Kern Hoch Irena (49 godina, Zagreb, 40-27), Kertes Edita (27 godina, Sombor, 46-39), Kizosi Slavica (2 godine, Sarajevo, 3-5), Klein Fleš Mina (77 godina, Trnava, 44-46), Klein Jozef (2 godine, Sarajevo, 1-8), Kohen Bukica (29 godina, Sarajevo, 50-34),

¹¹¹ L. MAESTRO, 2011., 24.

¹¹² L. MAESTRO, 2011., 25.

Kohen Klara (44-16), Kohen Levi (2 godine, 1-10), Kohen Maestro Simha (70 godina, Sarajevo, 56-11), Kohen Olga (40 godina, Sarajevo, 30-6), Kohen Rahela (85 godina, Sarajevo, 46-2), Kohen Romano Erna, 1914. i Jakica, 1 godina (60-7), Kohen Simka (63 godine, Sarajevo, 42-27), Kohn Fleš Julka (70 godina, Trnava, 40-7), Kohn Flora (64 godine, Zagreb, 48-17), Kohn Gizela (38-7), Kohn Helena (48 godina, Pakrac, 54-27), Kohn Kraus Gizela (58 godina, Skoplje, 38-5), Kohn Soroš Jozefina (79 godina, Našice, 56-16), Kohn Stern Rozalija (69 godina, Cabuna, 34-5), Kohn Weider Cecilija (72 godine, Požega, 38-25), Kolar Ela (56 godina, Beč, 46-17), Konforti Levi Hana (66 godina, Višegrad, 54-22), Kornhauser Paula (47 godina, Mahalovci, 40-2)¹¹³, Kovo Pesah Regina (Sarajevo, 44-4), Kraus Ema (55 godina) i Makso (74 godine), Osijek, 46-31; Kraus Fanika (60 godina, Požega, 38-15), Kraus Gizela (73 godine, Bosanski Brod, 36-12), Kraus Katinka (44 godine, Nova Gradiška – Cerević, 60-18), Kreč Mina (72 godine, Požega, 36-7), Lang Kohn Šarlota (71 godina, Sarajevo, 44-22), Lanok Elizabeta (51 godina, Ludbreg, 48-47), Laufer Klimpel Lotti (51 godina, Tuzla, 54-20), Lausch Karolina (57 godina, Zagreb, 46-43), Lausch Roisinger Fanika (66 godina, Kormen, 56-17), Lebl Hermina (66 godina, Zagreb, 42-4), Lefković Tereza (67 godina, Beč, 36-4), Levi Altarac Bukica (45 godina, Sarajevo, 44-32), Levi Altarac Rahela (66 godina, Sarajevo, 54-5), Levi Altarac Rena (62 godine, Sarajevo, 52-30), Levi Altarac Viđa (81 godina, Sarajevo, 50-4), Levi Atijas Sara (61 godina, Sarajevo, 50-28), Levi Baruh Estera (49 godina, Sarajevo, 56-37), Levi Buena (1868., Sarajevo, 38-9), Levi Cipura (33 godine, Zenica, 60-15), Levi Elazar Oru (71 godina, Sarajevo, 54-32), Levi Erna (25 godina, Travnik, 48-48), Levi Erna (25 godina, Travnik, 30-2), Levi Finci Zimbula (32 godine, Sarajevo, 48-13), Levi Flora (35 godina, Sarajevo, 44-2), Levi Flora (20 godina, Zenica, 38-6), Levi Flora (32 godine, Sarajevo, 46-10), Levi Flora (45 godina, Sarajevo, 32-14), Levi Hanika (2 godine, Sarajevo, 4-1), Levi Jigal (1 godina, Sarajevo, 3-6)¹¹⁴, Levi Kamhi Simha (82 godine, Sarajevo, 56-39), Levi Katan Rena (62 godine, 52-21), Levi Kohen Sipura (66 godina, Sarajevo, 50-6), Levi Lidica (3 godine, Sarajevo, 2-11), Levi Luna (1887., 44-45), Levi Luna (1891., 56-27), Levi Luna (61 godina, Sarajevo, 56-3), Levi Mazalta (62 godine, Sarajevo, 60-3), Levi Mazalta (81 godina, Sarajevo, 60-30), Levi Mazalta (94 godine, Sarajevo, 40-29), Levi Menahem (1 godina, Sarajevo, 2-3), Levi Nahmijas Lenka (80 godina, Travnik, 40-4), Levi Nehama (46 godine, Tešanj, 60-20), Levi Papo Rahela (54 godine, Sarajevo, 56-10), Levi Papo Sara (65 godina, Sarajevo, 56-12), Levi Perera

¹¹³ L. MAESTRO, 2011., 26.

¹¹⁴ L. MAESTRO, 2011., 27.

Mirijam (47 godina, Sarajevo, 50-27), Levi Pinto Rašela (47 godina, Sarajevo, 54-25), Levi Rahela (65 godina, Travnik, 60-14), Levi Rifka (72 godine, Sarajevo, 30-3), Levi Rozika (37 godina, Sarajevo, 58-10), Levi Samokovlija Sara (75 godina, Sarajevo, 50-12), Levi Sara Estera (58-33), Levi Sara (83 godine, Sarajevo, 38-23), Levi Sarafina (52-25), Levi Sarina Lea (27 godina, Zenica, 58-28), Levi Simha (61 godina, Sarajevo, 30-11), Levi Sinora (70 godina, Sarajevo, 56-8), Levinger Tinkovac Berta (52 godine, Sarajevo, 46-49), Lewi Emil (1895., 30-4), Lieblin Spitzstein Sali (59 godina, Zenica, 50-33), Löw Hartman Malvina (64 godine, Križevci, 44-24)¹¹⁵, Luna Konforti (Sarajevo, 60-17), Lustig Lila (47 godina, Sombor, 46-32), Lustig Stela (49 godina, Zagreb-Beč, 54-14), Lwow Janina David (1882., 56-19), Mačoro Esperansa (1900. 38-20), Mačoro Jozef (1 godina, Sarajevo, 1-9), Mačoro Kabiljo Estera (61 godina, Sarajevo, 42-6), Mačoro Rifka (66 godine, Sarajevo, 56-22), Maestro Altarac Matilda (50 godina, Sarajevo, 46-25), Maestro Blanka (31 godina, Sarajevo, 50-25), Maestro Djentila (1867., 44-9), Maestro Esperansa (1 godina, Sarajevo, 2-13), Maestro Gaon Estera (64 godine, Goražde, 34-10), Maestro Gito, 2 godine, 1-1), Maestro Kabiljo Sara (61 godina, Žepče, 36-17), Maestro Klara (55 godina, Zagreb, 46-38), Maestro Klara (71 godina, Višegrad, 58-25), Maestro Klara/Laura Pinto (62 godine, Slavonski Brod, 60-33), Maestro Luna (42 godine, Sarajevo, 36-8), Maestro Lunčika (2 godine i 6 mjeseci, Sarajevo, 1-2), Maestro Matilda (51 godina, Sarajevo, 46-52), Maestro Moric (10 mjeseci, Sarajevo, 1-3), Maestro Rahela (68 godina, Travnik, 32-15), Maestro Romano Estera (58 godina, Sarajevo, 34-11), Maestro Sarika (16 dana, Sarajevo, 2-12), Maestro Solčika (31 godina, Temišvar, 50-26), Mahler Berta (70 godina, Turbe, 44-40), Majerović Berta (67 godina, Mađarska, 32-5), Mandelbaum Roza (34 godine, Sarajevo, 48-11), Mandl Helena (1885., 46-7), Marko Salom (3 godine, Banja Luka, 2-14)¹¹⁶, Markus Dora (55 godina, Lipik, 48-21), Mathe Engel Terezija (Slavonski Brod, 40-31), Mautner Elza (50 godina, Slavonski Brod, 44-47), Merkadič Estera (65 godina, Bosanski Brod, 40-9), Montiljo Albert (4 mjeseca, Đakovo, 4-3), Montiljo Alkalaj Klara (36 godina, Sarajevo, 48-26), Montiljo Blanka (32 godine, Višegrad, 48-30), Montiljo Finci Rahela (62 godine, Sarajevo, 50-16), Montiljo Izrael Ida (67 godina, B. Petrovac, 44-23), Montiljo Leon (3 godine, Travnik, 3-10), Montiljo Levi Estera (1887., 56-1), Montiljo Rahela (16 godina, Sarajevo, 60-12), Montiljo Redjica (84 godine, Zenica, 50-35), Montiljo Rifka (62 godine, Visoko, 60-4), Montiljo Salomon (5 mjeseci, Sarajevo, 4-2), Montiljo

¹¹⁵ L. MAESTRO, 2011., 28.

¹¹⁶ L. MAESTRO, 2011., 33.

Sara (56 godina, Sarajevo, 46-16), Montiljo Sara (74 godine, Travnik, 38-21), Moriss Švarc Hana (69 godina, Sarajevo, 48-34), Mueller Emilija (77 godina, Breszorn, 44-35), Musafija Esperansa (61 godina, Sarajevo, 60-19), Neuman Alice (42 godine, Beč, 46-14), Neuman Blau Antonija (58 godina, Zagorje, 56-26), Neuman Gizela (64 godine, Mađarska, 58-24), Neuman Regina (69 godina, Zagreb, 32-11), Neuman Vilma (55 godina, Petrinja, 38-24), Nošhes Šarlota (59 godina, Slavonski Brod, 60-22), Orenstein Kohn Berta (56 godina, Slavonski Brod, 42-2), Ovadija Perla (70 godina, Bitolj, 34-2), Ozmo Altarac Justina (55 godina, Zenica, 52-26), Palomba Romano Daniti (37 godina, 56-21), Papo Beja (72 godine, Travnik, 36-11)¹¹⁷, Papo Berta (42 godine, Sarajevo, 50-31), Papo Boena (67 godina, Sarajevo, 32-1), Papo Danon Lenka (52 godine, Sarajevo, 38-17), Papo Estera (54 godine, Sarajevo, 48-29), Papo Estera (91 godina, Sarajevo, 36-13), Papo Flora (52 godine, Vlasenica, 32-7), Papo Hana (22 godine, Sarajevo, 48-39), Papo Kabiljo Estera (86 godina, Sarajevo, 40-1), Papo Kabiljo Sara (80 godina, Sarajevo, 30-9), Papo Klara (46 godina, Sarajevo, 52-24), Papo Konforti Rena (43 godine, Sarajevo, 42-28), Papo Lea (4 godine, Sarajevo, 3-2), Papo Lea (56 godina, Sarajevo, 46-33), Papo Levi Sara (71 godina, Sarajevo, 42-20), Papo Maestro Blanka (72 godine, 50-29), Papo Maestro Blanka (72 godine, Sarajevo, 50-36), Papo Mazalta (57 godina, Sarajevo, 46-50), Papo Montiljo Klara (84 godine, Sarajevo, 52-20), Papo Mosko (5 mjeseci, Đakovo, 3-14), Papo Olga (48-3), Papo Perera Rena (60 godina, Sarajevo, 50-23); Papo Perera Rifka (42 godine, Sarajevo, 40-5), Papo Perera Rifka (66 godina, Sarajevo, 46-30), Papo Pinto Roza (51 godina, Sarajevo, 50-14), Papo Rena (57 godina, Sarajevo, 46-8), Papo Rena (Sarajevo, 50-22), Papo Rena (1 godina, Sarajevo, 3-7), Papo Rifka (60 godina, Žepče, 44-18), Papo Roza (42 godine, Sarajevo, 44-31), Papo Rozika (14 godina, Sarajevo, 60-6), Papo Salom Sida (52 godine, Sarajevo, 48-35)¹¹⁸, Papo Sida (1 godina, Sarajevo, 1-11), Papo Simha (66 godina, Sarajevo, 58-34), Pardo Gaon Estera (52 godine, Sarajevo, 46-21), Papo Izi (1 godina, Sarajevo, 1-7), Pardo Isak (1 godina, Zagreb, 2-8), Pardo Mazalta (62 godine, Sarajevo, 48-40), Perera Altarac Mirjana (40 godina, Sarajevo, 58-6), Perera Gaon Buena (75 godina, Sarajevo, 54-16), Perera Gracija (54 godine, Travnik, 58-14), Perera Gracija (57 godina, Sarajevo, 58-41), Perera Rifka (80 godina, Sarajevo, 34-1), Perera Salom Rifka (76 godina, Sarajevo, 44-43), Perl Ernestina (35 godina, Zagreb, 50-20), Perl Korah Malvina (66 godina, Tuzla, 46-51), Pesah Lenka (42 godine, Sarajevo, 44-20), Pesah Samokovlija Rifka (62 godine,

¹¹⁷ L. MAESTRO, 2011., 34.

¹¹⁸ L. MAESTRO, 2011., 35.

Tuzla, 60-1), Pfeifer Klara (46 godina, Lipik, 58-36), Pick Malvina (1875., 46-45), Pinto Berta (42 godine, Tuzla, 48-36), Pinto Blanka (31 godina, Sarajevo, 44-15), Pinto Gracija Konforti (54 godine, Travnik, 60-16), Pinto Lea (Sarajevo, 38-29), Pinto Lujza (52 godine, Sarajevo, 46-13), Pinto Maestro Luna (86 godina, Sarajevo, 44-36), Pinto Mazalta (63 godine, Sarajevo, 52-17), Pinto Moritz (6 mjeseci, Đakovo, 4-9), Pinto Papo Estera (59 godina, 32-4), Pinto Rebeka (57 godina, Sarajevo, 46-9), Pinto Rebeka (58-19), Pinto Samokovlija Mazalta (42 godine, Sarajevo, 56-14), Pinto Sara (76 godina, Travnik, 52-1)¹¹⁹, Pinto Simha (61 godina, Sarajevo, 58-9), Pinto Sumbulović Lea (67 godina, Sarajevo, 38-28), Polak Ema (Zagreb, 50-7), Polak Olga (40 godina), Polak Lujko, Mostar (42, 22); Polak Regina (61 godina, Ostopanaj, 32-17), Politzer Roza (73 godine, Slavonski Brod-Čonoplja, 54-3), Polak Klementina (72 godine, Sarajevo, 48-12), Prazan spomenik1 (48-10), Prazan Spomenik2 (60-13), Prazan spomenik3 (40-14), Prazan spomenik4 (46-15), Prazan Spomenik5 (46-24), Prukner Levnger Hermina (75 godina, Zagreb, 42-5), Raiss Cajhner Hermina (1877., 56-33), Rajbah Klara (54-9), Rechnitzer Weiss Jozefina (42 godine, Našice, 54-23), Rechnitzer Cecilija (87 godina, 48-28), Reich Ana (1909., Uljanik, 60-25), Reich Elvira (1915., Uljanik, 60-29), Reich Rafael (1 godina, Sarajevo, 3-15), Rein Elizabeta (73 godine, Čonoplja, 40-16), Reiner Malvina (65 godina, Vukovar, 40-18), Reiss Schimel Frida (62 godine, Sarajevo, 52-7), Rochsteter Berta (Zagreb, 62 godine, 46-29), Rogenbaum Charlotte (1877., Pakrac, 46-44), Romano Dona (81 godina, Sarajevo, 30-15), Romano Flora (71 godina, Sarajevo, 54-11), Romano Kamhi Rifka (61 godina, 42-19), Romano Luna (68 godina, Sarajevo, 48-24), Romano Montiljo Rifka (72 godine, Sarajevo, 48-16), Romano Salom Berta (41 godina, Sarajevo, 56-25)¹²⁰, Rosenberg Sara (60 godina, Zagreb, 46-46), Rosenberger Henrijeta (61 godina, Zagreb, 56-4), Rosenfeld Ida (65 godina, Mađarska, 54-33), Rosenfeld Šari-Dragica (47 godina, Zagreb, 48-37), Rosenfeld Serafina (64 godine, Zagreb, 34-13), Rosenzweig Šima (61 godina, Slavonski Brod, 46-12), Rudenski Irena (65 godina, Sarajevo, 60-9), Salinger Fanika (58 godina, Bijeljina, 48-8), Salom Abinun Anula (47 godina, Sarajevo, 38-16), Salom Baruh Blanka (77 godina, Sarajevo, 52-12), Salom Blanka (47 godina, Travnik, 54-19), Salom Erna (35 godina, Travnik, 48-41), Salom Gracija-Cukolina (68 godina, Sarajevo, 46-11), Salom Izrael Rifka (79 godina, Bihać, 42-23), Salom Perera Hana (41 godina, Sarajevo, 54-29), Salom Rahela (47 godina, Travnik, 46-19), Salom Rena (61 godina, Banja Luka, 56-35), Salom Rifka (56 godina, Sarajevo, 46-27), Salom

¹¹⁹ L. MAESTRO, 2011., 36.

¹²⁰ L. MAESTRO, 2011., 37.

Sihma (67 godina, Sarajevo, 44-1), Salom Simha (42-31), Salom Simha-Majka (70 godina, Travnik, 42-30), Salom Zimbula (47 godina, Travnik, 58-39), Samek Ela (1891., 48-1), Samlajić Juliška (56-40), Samokovlija Altarac Rikica (33 godine, Sarajevo, 54-13), Sandel Estera (1878. Slavonski Brod, 42-7), Schnetrapl Žaneta (66 godina, Kolomea, 52-23), Schnitzler Schmalz Gizela (45 godina, Plana, 50-32), Schönheit Elvira (Nova Gradiška, 43 godine, 42-8), Schwabenitz Benčić Sidonija (44 godine, Subotiče, 52-4), Schwabenitz Benčić Vera (19 godina, Zagreb, 44-6)¹²¹, Schnarcbart Bea (85 godina, Travnik, 46-47), Schnartz Polak Ela (62 godine, N. Ujvar, 34-16), Seligman Johana (55 godina, Budimpešta, 44-19), Selinka Sofija (50 godina, Mađarska, 60-37), Singer Miler Julijana (74 godine, Požega, 38-14), Singer Olga (64 godine, Sarajevo, 46-4), Smit Neuman Julija (76 godina, Bačka Palanka, 52-18), Sohr Jeni (74 godine, Osijek, 38-27), Sopljar Glaser Klara (74 godine, Sarajevo, 48-18), Sorger Jelica (22 godine, Pakrac, 58-23), Sorger Margita (42 godine, Sarajevo, 46-20), Spiler Mirko (15 godina, Sarajevo, 48-43), Spirer Rudolf (3 godine, Požega, 2-6), Spitstein Marica (59 godina, Pokupsko, 36-7), Spitzer Lenka (61 godina, Sarajevo, 50-10), Spitzer Ružica (40 godina, Zagreb, 54-12), Stadler Marija (43 godine, Slavonski Brod, 50-21), Stadler Terezija (54 godine, Brođanci, 40-10), Steg Kleinodstein Fani (56 godina, Sarajevo, 48-46), Steinberger Markus Margareta (36 godina, Lipik, 48-25), Steiner Katarina (72 godine, Požega, 36-6), Steiner Kelerman Luna (64 godine, Sarajevo, 56-32), Stern Hermina (68 godina, Slavonski Brod, 32-6), Stern Kranfeld Draga (62 godine, Zagreb, 38-1), Sternberg Estera (58 godina, Poljska, 58-12), Sternberg Hana (67 godina, Sarajevo, 48-38), Sternberg Rudolfina (50 godina, Sarajevo, 44-49), Strauss Majer Ivana (70 godina, Varaždin, 34-3), Suslah Ana (68 godina, Lemberg, 38-8), Špicner Anica (38 godina, Turanovac, 44-17), Tolentino Atijas Hana (56 godina, Sarajevo, 48-19)¹²², Tradler Blatika (72 godine, Sarajevo, 46-42), Trinki Matilda (38 godina, Travnik, 52-10), Trinki Simha (60 godina, 60-43), Trinki Viktorija (42-21), Uziel Levi Sida (50 godina, Sarajevo, 52-9), Vermeš Elza (42 godine, Pečuh, 56-18), Veseli Rubiček Vilma (50 godina, Pšibrani, 44-34), Wachtel Sidonija (66 godina, Vinkovci, 32-3), Waldapfel Weil Ana (67 godina, Slovačka, 40-15), Walla Flora (63 godine, Bosanski Brod, 48-44), Weinberger Kramer Elza (60 godina, Sarajevo, 48-20), Weiss Eva (49 godina, Velika Kapanica, 40-19), Weiss Gottlieb Roza (64 godine, Slavonski Brod, 40-24), Weiss Lotte (61 godina, Novska, 48-5), Weiss Rozalija (67 godina, Slavonski Brod, 50-2), Weiss Rozalija (77 godina, Slavonski Brod, 34-19), Weiss

¹²¹ L. MAESTRO, 2011., 38.

¹²² L. MAESTRO, 2011., 39.

Ružica (53 godine, Slavonski Brod, 44-48), Weiss Speigel Gizela (52 godine, Cernik, 46-22), Weiss Terezija (72 godine, Slavonski Brod, 46-35), Weiss Weil Paula (74 godine, Beč, 32-8), Zinbula Sofija (58 godina, Zagreb, 60-36), Zindorf Baruh Berta (67 godina, Bijeljina, 38-12), Znecher Beti (1882., Sarajevo, 58-27), 11 omladinki (28-1).¹²³

Njima u čast, posvećena je spomen-ploča (Slika 30.) postavljena u ulici Vladimira Nazora 10, na mjestu nekadašnjeg logora. Ploča je izrađena iz jablaničkog granita, veličine 100x80 cm. Na njoj je ispisan sljedeći tekst: "I ovi zidovi govore. / Govore pokoljenjima i vjekovima. / Oni znaju svaku muku živu. / Sramotu i tugu. / Prezir i tugu sivu. / I ne zaboravljaju da su dječje igre prekinute. / Ljubavi zaklane. / Sestre izmrcvarene. / Majke ubijene. / I ne zaboravljaju vrijeme od 1.XII.1941.-5.VII.1942. kada su ovdje fašisti imali koncentracioni logor za djecu i žene većinom jevrejskog porijekla. Lile su se putanje nevinog naroda iz različitih mjesta Evrope u ovo mučilište, da bi u uzavrelom podneblju XX vijeka bile predmet srednjovjekovnih prizora na kojima su se ustaše naslađivale. I govore ovi zidovi o neuništivim srcima koja našim srcima daju glas čelika i snagu stijene." U potpisu „Radni kolektiv Mašinske radionice Đakovo, u Đakovu, 2.VII.1961. god.”¹²⁴ Na ovu spomen-ploču većinom se prilikom komemoracije stavlja lovorov vijenac.

8. Konzervatorski aspekt i analiza dokumentacije o zaštićenom kulturnom dobru

Židovsko groblje žrtava fašističkog terora u Đakovu, zaštićeno je kulturno dobro Republike Hrvatske i kao takvog može ga se pronaći u Registru kulturnih dobara pod registarskom oznakom Z-4243. Po vrsti je zaštićeno kao kulturnopovijesna cjelina, a prema čl. 8. *Pravilnika o obliku, sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara RH* klasificirano je kao memorijalna cjelina. Status kulturnog dobra nosi od 15. listopada 2009. godine kad je zabilježeno da su kč. br. 405/1 i kč. br. 406/2, čestice na kojima se groblje proteže, zaštićene kao spomenik kulture. Sa svojstvom kulturnog dobra upisane su u Registar nepokretnih spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku pod registarskim brojem ROS-220. Prema tome, nadležni konzervatorski odjel, zadužen za židovsko groblje u Đakovu, Konzervatorski je odjel u Osijeku za

¹²³ L. MAESTRO, 2011., 40.

¹²⁴ I. GERMOVŠEK, 1978., 193.

područje Osječko-baranjske županije.¹²⁵ U Dosjeu kulturnog dobra, po broju 463, navedeni su osnovni podatci poput naziva, vrste (NOB) i općine u kojoj se lokalitet nalazi. Također, navedeno je da prema Regstru kulturnih dobara Republike Hrvatske pripada listi zaštićenih kulturnih dobara, zajedno sa registarskim brojem i oznakom, od 2009. godine.

Pregledom dokumentacije ustupljene od strane Ministarstva kulture Republike Hrvatske, primjećene su višestruke pogreške u tumačenju okolnosti vezanih za Židovsko groblje u Đakovu.¹²⁶ Prva je pogreška napravljena još sedamdesetih godina, kad su u starom rješenju o kulturnom dobru prvi put prenijete netočne informacije o njegovu nastanku i formi, različite od informacija koje se nalaze u arhivima i literaturi. Donošenjem novog rješenja, 2009. godine, provedeno je ispitivanje i usklađivanje sa starim rješenjem pri čemu su se oslonili na propuste i netočne informacije koje su ondje istaknute.

Što se tiče prijašnje stručne konzervatorske dokumentacije, iz evidencijske kartice, koju je 1964. pregledao Milan Balić, 1970. godine Ilija Bulatović, a ovjerio Milan Balić, o Jevrejskom groblju žrtava fašističkog terora piše sljedeće: "Svi likvidirani jevreji logoraši sahranjeni su u skupnim grobnicama tako su formirane parcele. Poslije rata samoinicijativno obilježavani su grobovi ili kamenim spomenicima ili crnim limenim pločama. Pored ulaza podignuta je sinagoga u kojoj je smještena urna s pepelom ŽFT."¹²⁷ Osim toga piše da je vrijeme nastanka groblja od 1942.-1970. godine i da se ono dobro održava. Navedeni su materijali kamen, metal, beton i da je vlasništvo društveno. Priloženo je i šest fotografskih negativa.

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, u predmetu utvrđivanja svojstva spomenika kulture jevrejskog groblja fašističkog terora u Đakovu, na osnovu članka 13. i 30., stav zakona 1. o zaštiti spomenika kulture, (Narodne novine, broj 7/67), donosi rješenje da groblje locirano u općini Đakovo, na k.č.br. 403, z.k.ul. br. 677, ima svojstvo spomenika kulture i određuje mu se upis u registar Nepokretnih spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika

¹²⁵ REGISTAR.KULTURNADOBRA.HR, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-4243>, pristup 29. srpnja 2023.

¹²⁶ MINK. Službeni dokumenti Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku; ustupila na e-mail: Dina Koproščec, 11. lipnja 2023.

¹²⁷ MINK. Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske. Evidencijska kartica o Groblju žrtava fašističkog terora u Đakovu. Ustupila na e-mail: Dina Koproščec, 11. lipnja 2023.

kulture u Osijeku, pod rednim brojem 220. Ovo je rješenje, koje je navelo da granice spomenika kulture obuhvaćaju navedenu katastarsku česticu, kao i njenu neposrednu okolicu u krugu od 100m, dostavljeno općinskom sudu Đakovo radi upisa u zemljišne knjige.

U obrazloženju piše da je komisija Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku na svojoj sjednici održanoj 26. travnja 1971. godine, ustanovila sljedeće: „Na osnovu potrebne dokumentacije, ustaše su u suradnji sa njemačkim fašistima tokom 1942. godine likvidirali više stotina jevreja iz logora, koji je bio smješten u napuštenom starom mlinu blizu Mašinske radionice u Đakovu. Zatočeni jevreji bili su sakupljeni i dotjerani u ovaj ustaški logor, ne samo iz Đakova i regiona Slavonije i Baranje, već iz čitave naše zemlje, pa i iz drugih zemalja. Zatočenici su uglavnom bili žene i djeca. Nad logorašima ustaše su primjenjivali najsvirepije metode mučenja i likvidacije. Pored toga mnogi su umirali od gladi, tifusa i drugih zaraznih bolesti. Tako su na najsvirepiji način likvidirani skoro svi logoraši iz đakovačkog logora, a samim tim dolazi i do ukidanja ovog zloglasnog logora. Svi likvidirani i umrli logoraši, sahranjivani su u posebnim i skupnim grobnicama u jevrejskom groblju u Đakovu. Tako su formirane od grobova žrtava fašističkog terora tri parcele na ovom groblju. Dvije manje parcele grobova locirane su sa desne strane od ulaza u groblje, dok je najveća parcela na lijevoj strani. U poslije ratnom periodu, preživjeli rođaci dolaze iz svih krajeva zemlje i inozemstva da odaju posljednji pomen svojim najmilijim, kada im i podižu skromne nadgrobne spomenike, ili jednostavno uzdižu zemljane humke na kojima sade cvijeće. Mnogi grobovi i skupne grobnice obilježeni su jednostavno pravougaonom crnom limenom pločom na kojoj je obično upisano bijelom bojom prezime i ime pokojnika (žrtve), godina starosti. Na mnogim skupnim grobnicama danas stoje na ovakvim istim pločama natpisi: 11 nepoznatih omladinki žrtve fašističkog terora Đakovo. Osim toga pored ulaza u groblje, podignuta je i mala sinagoga (kapela) u kojoj je smještena urna sa pepelom žrtva fašističkog terora. Đakovačko jevrejsko groblje žrtava fašističkog terora predstavlja dokument, koji opominje na ustaško-fašistički genocid, što su ga izvršili nad nedužnim ljudima, prvenstveno ženama i djecom iz logora Đakovo. Prema tome, ovo jevrejsko groblje žrtava fašističkog terora u Đakovu, po mišljenju komisije ima svojstvo spomenika kulture i predlaže se donošenje rješenja o registraciji i upis u registar nepokretnih spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku. Na osnovu izloženog, temeljem članka 1.,2.,3., 31. i 32. i članka 8.

i 11. Pravilnika o registraciji spomenika kulture, riješeno je kao u dispozitivu."¹²⁸ Rješenje je potpisao direktor, profesor povijesti Novak Jocović.

U zadnjem rješenju Ministarstva kulture Republike Hrvatske, nakon ispitivanja i usklađivanja starog rješenja iz 1971. godine Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, utvrđeno je svojstvo kulturnog dobra i određen upis u Registar spomenika kulture sukladno Zakonu o zaštiti spomenika kulture ("Narodne novine" broj 7/67). U skladu s tim, s odredbama Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, utvrdilo se da je od 15. listopada 2009. godine, Židovsko groblje Žrtava fašističkog terora u Đakovu na kč. 7854/1 (prema st. izmj. k. č. 403 – zk. ul. 7691; 404 – zk. ul. 1591.; 405/1, 406/2 – zk. ul. 1743) k.o. Đakovo, zaštićeno kao spomenik kulture i upisano u Registar nepokretnih spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku sa svojstvom kulturnog dobra, pod registarskim brojem ROS-220. Drugi stavak rješenja nalaže da kao prostorne međe navedenog kulturnog dobra određene su k.č. 7854/1, k.o. Đakovo.

Treći stavak odnosi se na sustav mjera njegove zaštite. Predmetno je kulturno dobro zajedno s prostornim međama upisano na Listu zaštićenih kulturnih dobara. Prema članku 120. stavak 3., Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, Ministarstvo kulture ima propisanu obvezu ispitati i uskladiti sva rješenja o registraciji spomenika kulture.

U postupku ispitivanja (starog) rješenja o registraciji navedenog spomenika kulture, (pogrešno) utvrđeno je sljedeće: "Židovsko groblje ŽFT u Đakovu nastalo je 1942. godine, nakon likvidacije židova logoraša koji su sahranjeni u skupnim grobnicama. Poslije rata obitelji žrtava samoinicijativno su obilježavale grobove kamenim spomenicima ili crnim limenim pločama. Pored ulaza prije rata je podignuta sinagoga u kojoj je smještena urna s pepelom žrtava fašističkog terora. Definitivno utvrđen broj tragično preminulih i na židovskom groblju inhumiranih zatočenica i djece Sabirnog logora Đakovo iznosi 566 što je peti dio od sveukupno utvrđenog broja

¹²⁸ MINK. Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, 26. lipanj 1971. Zapisnik sa sjednice komisije za registraciju spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku. Ustupila na e-mail: Dina Koproščec, 11. lipnja 2023.

logoraša. Židovsko groblje ŽFT u Đakovu je dokument koji opominje na fašistički genocid izvršen nad ženama i djecom židovske nacionalnosti."¹²⁹

Pri donošenju novog rješenja uzeto je u obzir staro obrazloženje o zaštiti kulturnog dobra, pri čemu su ponovljene pogreške. Naime, kao što je prethodno u radu obrazloženo, Židovsko je groblje žrtava fašističkog terora u Đakovu jedinstveno po zasebnim rakama sa sahranjenim žrtvama zahvaljujući kojima se točno zna gdje je tko pokopan. Kao što je prije spomenuto, ondje se nalazi samo jedna masovna grobnica, u kojoj je sahranjeno 11 nepoznatih omladinki. Osim toga, netočno je da je groblje formirano 1942., s obzirom da je u zapisniku sahranjenih koji je vodio grobar Stjepan Kolb, naveden datum prvog ukapanja 9.12.1941. godine. Sinagoga koja se spominje na ulazu u groblje ne postoji, već je riječ o mrtvačnici. U njoj se nalazi urna, međutim ne urna s pepelom, budući da nitko nije bio spaljen. U tzv. urni nalaze se popisi poginulih i stradalih logoraša.

Prema starom rješenju, bilo je zaštićeno samo logoraško groblje. Pogrešno je navedena kč. 403 (riječ je o čestici po gruntovnici, prije premjera 1971.), a ona je već 1902. godine bila podijeljena. U novom rješenju iz 2009. godine točno se navodi oznaka čestice (nastala nakon 1971.), ali više nije zaštićen samo logoraški dio već cijelo židovsko groblje. Zaštita je nastala 2009. godine, međutim nije odmah data uknjižba. Židovsko groblje u Đakovu bilo je u vlasništvu Židovske općine Osijek do 2015. kad su ugovorom o darovanju prepustili vlasništvo Gradu Đakovu. U vrijeme darovanja zaštita nije spominjana, a Grad je prihvatio darovanje, s mišlju da smije praviti nove grobnice. Kada su iste počeli kopati 2021. godine, ispostavilo se da zaštita postoji i na praznom prostoru, radi čega su se sve iskopane rupe morale zakopati. Tek je tada unesena zabilježba o zaštiti. Iz tog razloga dokumentacija bi trebala biti koherentnija i bilo bi dobro da je jasno naglašeno da se židovsko groblje sastoji zapravo od dva dijela, starog sa sahranjenim Đakovčanima i novog, nastalog za vrijeme Drugog svjetskog rata za pokapanje žrtava fašističkog (ustaškog) terora. Institucije nadležne za zaštitu ovog lokaliteta trebale bi ustanoviti prethodno navedene pogreške i objasniti zašto je i stariji dio stavljen pod zaštitu te ispraviti i izmijeniti brojne nepravilnosti i netočne informacije navedene u ovjerenj dokumentaciji.

¹²⁹ MINK. Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, 15. listopada 2009. Rješenje Ministarstva kulture Republike Hrvatske o zaštiti kulturnog dobra. Ustupila na e-mail: Dina Kopolčec, 11. lipnja 2023.

Za istraživanje židovskog groblja potreban je interdisciplinarni pristup koji obuhvaća metode judaistike, povijesti, povijesti umjetnosti i geografije, kako bi se postigla katalogizacija, zaštita i naposljetku restauracija groblja i grobova. S obzirom da morfologija groblja obuhvaća putove, granice, krajolike, grupiranje tj. raspored spomenika, vrata, ograde i građevine koje se mogu pojaviti na groblju, valjalo bi istražiti gdje se što topografski nalazi, te njihovo stanje i funkcija. Važno je utvrditi postojanje staza ili aleja kao i orijentaciju spomenika u odnosu na strane svijeta, ulaz u groblje kao i putove unutar groblja. S obzirom da je briga o đakovačkom židovskom groblju pripala jedinici lokalne samouprave, to je povoljna situacija po pitanju košnje trave, popravaka na ogradama, zaštiti od vandalizma i slično. Negativan aspekt takve situacije je često uklapanje židovskih polja unutar gradskog groblja čime nastaje zaokružena cjelina, radi čega se često zanemari važnost njihove zaštite i očuvanja, već ih se promatra samo kao izvor prihoda.¹³⁰

Valja napomenuti kako su grobnice na đakovačkom židovskom groblju zapuštene unatoč službenoj zaštiti (Slika 31.), što je nedopustivo s obzirom na pravila konzervacije koji temeljem povelja nalažu kako se o zaštićenom kulturnom dobru treba voditi redovita briga nakon zaštite. S obzirom na nepostojanje konzervatorskog elaborata za ovo groblje, već samo oskudnog Dosjea o kulturnom dobru, koji pritom sadrži poneke netočne informacije, u nastavku predlažem korake koje treba slijediti pri nužnoj ponovnoj konzervacije/restauracije ovog groblja. To su:

a.) Izrada službenog konzervatorskog elaborata od strane nadležnih institucija

Prvi korak u izradi konzervatorskog plana zaštite židovskog groblja jest sakupljanje dostupne povijesne građe i arhivskih dokumenata koje bi trebalo potražiti u Židovskoj općini Osijek. Uz to treba obaviti detaljno terensko istraživanje (metoda opažanja) i analizu sadržaja (desk metoda), s fokusom na tri razine sadržaja, a to je groblje, nadgrobni spomenik i epitaf.

b.) Provođenje inventarizacije groblja

¹³⁰ A. FIKET, 2022., 291.

U ovaj korak treba uključiti opis svih postojećih grobnica, nadgrobnih spomenika, natpisa i drugih važnih pojedinosti. Također, treba priložiti sve vrste vizualnih dokumenata, poput fotografija.

c.) Opisati zatečeno stanje groblja

Na teren trebaju izaći službeni konzervatori nadležnih konzervatorsko-restauratorskih institucija zaduženih za područje Đakova. Treba opisati kako groblje izgleda, odnosno napisati stanje u kojem se nalazi.

d.) Napisati detaljan financijski plan

U ovom koraku potrebno je ocijeniti koliko je groblje oštećeno i zapušteno te utvrditi financijski plan obnove, odnosno provesti troškovnik. Ovaj korak treba biti potvrđen i reguliran od strane Ministarstva kulture i ostalih nadležnih institucija.

e.) Sanacija/konzervacija groblja

Konzervatori i ostali stručnjaci moraju poduzeti mjere očuvanja groblja, obnoviti oštećene nadgrobnne spomenike, grobnice i natpise. Treba provesti kemijsku analizu i stabilizaciju propadajućih spomenika, posebice onih kamenih. Sve mora biti odrađeno u skladu s propisima koje nalažu službene povelje i zakoni o zaštiti spomenika kulture. Pritom groblje treba zaštititi od raznih nepogoda poput erozije. To može uključivati postavljanje ograde, drenažnih sustava i krovove nad najoštećenijim dijelovima groblja. Također groblje treba očistiti od okolnog raslinja i korova koji oštećuju grobnice na način da ih podižu ili lome. Uređenje hortikulture poboljšat će estetiku groblja.

f.) Proširiti svijest o zaštićenom lokalitetu među lokalnom zajednicom

Zadatak nadležnih institucija jest proširivanje informacije među lokalnom zajednicom o važnosti ovog konzerviranog i zaštićenog groblja, jer na taj će način stanovništvo postati svjesno da se kolektivno moraju brinuti o vlastitom kulturnom naslijeđu

g.) Popularizacija i obrazovanje

Kako ne bi sve ostalo samo na zaštiti, potrebno je lokalitet "oživjeti". Osim što će rodbina posjećivati grobove svojih preminulih predaka, nadležni odjeli bi trebali predočiti povijesnu važnost ovog groblja đakovačkom građanstvu. Sa svojom zanimljivom poviješću, groblje ima mogućnost postati važan memorijalni lokalitet na đakovačkom području koji će pričati priču o vrlo bitnim događajima za đakovačku povijest. To se može postići putem raznih predavanja, virtualnih tura i online baza podataka o ovom groblju. Uz to, moguće je 3D skenirati grobnice i tako stvoriti digitalne modele koje će biti dostupni široj publici zainteresiranoj za povijest, ali i članovima obitelji sahranjenih na đakovačkom židovskom groblju. Također, potrebno je surađivati s vlastima kako bi osigurali podršku u projektu očuvanja ovog groblja.

h.) Inspekcija i održavanje groblja

Nakon poduzetih mjera konzervacije i sanacije groblja, važno je osigurati da groblje redovito bude praćeno od strane nadležnog konzervatorskog odjela kako se ne bi ponovile početne greške. Kontinuirano praćenje izrazito je važan aspekt zaštite koji sprječava daljnje propadanje lokaliteta.

Od dodatnih budućih mogućnosti u svrhu revitalizacije ovog groblja, ono za čega postoje već nekakve naznake, a odlična je ideja, nastanak je memorijalnog centra koji bi nosio ime Stjepana Kolba. Prema izvješću Univerzala iz 2015. godine, u interijeru Memorijalnog centra, našao bi se popis imena žrtava, podaci o njihovom porijeklu i fotografije, kao i eventualni izloženi predmeti sačuvani iz razdoblja Holokausta. To bi pospješilo kvalitetu održavanja samog groblja i očuvanja kulturnog dobra, a s druge bi strane iskoristilo memorijalni potencijal koje Židovsko groblje u Đakovu ima, s obzirom na njegovu jedinstvenost u globalnim okvirima. Pri tome bi se pri formiranju ideja mogli ugledati na izraelski YadVashem i napraviti manju verziju po uzoru na

njihovu dvoranu imena.¹³¹ U njihovoj se središnjoj bazi imena žrtava Holokausta, naravno, nalaze i imena stradalih Židova, žrtava đakovačkog logora. Osim toga, na njihovoj je web stranici također moguće utvrditi većinu Židova po imenu i prezimenu koji su do Drugog svjetskog rata bili stanovnici grada Đakova. Navedeno je koji su od njih ostali u Đakovu za vrijeme Holokausta, a koji su se nalazili u kojem logoru, što je jako korisno za daljnja istraživanja.

U sklopu volonterskog projekta *BillionGraves*, gdje je moguće učitati fotografije nadgrobni spomenika na grobljima iz cijelog svijeta označenih GPS-om, Židovsko groblje u Đakovu je također zauzelo svoje mjesto.¹³² Primjera je mnogo, ali kao još jedan hvalevrijedan projekt možemo izdvojiti Centropu, na čijoj stranici je moguće pronaći intervjue sa Židovima koji su preživjeli Holokaust, kao i više od 25 000 njihovih digitaliziranih obiteljskih fotografija i osobnih dokumenata. Na temelju prikupljenih podataka, počeli su izrađivati web stranice, putujuće izložbe, edukativne programe i ilustrirane knjige, a zadnjih godina i dokumentarne filmove, aplikacije za pješačke ture i podcaste.¹³³ Zanimljivo bi bilo ponuditi i virtualni obilazak đakovačkog židovskog groblja, kako bi ga svi zainteresirani mogli doživjeti, a rodbina sahranjenih mogla barem na taj način posjetiti.

8.1. *Dosadašnja rekonstrukcija logoraškog dijela groblja*

Budući da su nadgrobne limene ploče na groblju žrtava logora u Đakovu postavljene davne 1964. godine, njihovo dugo trajanje utjecalo je na njihovo stanje. Neke su bile u potpunosti oštećene, na nekima su se izbrisala ili izgubila imena i prezimena sahranjenih, a sve je to bio motiv židovskoj općini iz Sarajeva da se posveti obnovi dotrajalih nadgrobni ploča. Njezini su članovi, 2009. godine u suradnji sa židovskim općinama s područja bivše Jugoslavije, pokrenuli akciju prikupljanja sredstava za tu svrhu. Objedinili su postojeće i često različite popise logorskih žrtava iz arhiva grada Zagreba, Židovske općine Osijek i Jevrejske općine u Sarajevu, kao i podatke iz knjige Zorana Vasiljevića o Sabirnom logoru Đakovo. Iste su uspoređivali sa činjeničnim stanjem

¹³¹ YADVASHEM. ORG., <https://www.yadvashem.org/index.html>, pristup 29. srpnja 2023.

¹³² BILLIONGRAVES. COM., <https://billiongraves.com/>, pristup 25. kolovoza 2023.

¹³³ CENTROPA. ORG., <https://www.centropa.org/en/>, pristup 14. rujna 2023.

na groblju, pri čemu su ustanovili da ti popisi nisu u skladu s postojećim rasporedom nadgrobnih ploča, radi čega su izradili novi popis i ploče postavili na odgovarajuća mjesta.

Radeći na projektu, zatekli su ukupno 471 nadgrobnih ploča i 99 nadgrobnih spomenika. S 48 ploča bili su izbrisani podaci s imenima i prezimenima sahranjenih, a na sveukupno šest spomenika podaci više nisu bili vidljivi. Od ukupnog broja ploča, njih se 25 odnosilo na imena djece, među kojima su bile tri ploče s nepotpunim podacima. Na njih sedam nisu se nalazili nikakvi podaci, a na osam ploča jedini zabilježen podatak bio je "nedonošće Đakovo." Predano radeći na terenu, aktivni su volonteri zabilježili podatke s ploča pronađenih na groblju koji nisu bili uvršteni u dotadašnje popise, a uvrstili su ih u popis kojeg su izradili na samom kraju terenskog istraživanja. Osim toga, napravili su i ploče za logorašice čija su se imena nalazila na popisima, ali nisu pronađena na nadgrobnim pločama. Konačni je ishod bio formiranje novog popisa s popisom svih žrtava, a u kojem su uspjeli uskladiti točna imena i prezimena te godinu rođenja i smrti za djecu mlađu od godinu dana koja su u ranijem popisu bila evidentirana kao nedonošće. Konačna je rekonstrukcija nadgrobnih ploča obavljena 2011. godine, zahvaljujući Židovskoj zajednici BiH, koordinaciji židovskih općina Hrvatske, Savezu židovskih općina Srbije i dobrovoljnim priložima pojedinaca koji su se sastojali od članova obitelji logoraša iz Bosne i Hercegovine, kao i pojedinci s područja Hrvatske, Srbije i Izraela.¹³⁴

Dobrovoljnim priložima za izradu oko šesto ploča osigurali su financijska sredstva u vrijednosti od 4500 eura, a u prijevozu ploča i izvođenju radova na groblju sudjelovali su Židovska zajednica BiH, koordinacija židovskih općina Hrvatske i Savez židovskih općina Srbije. Za izvođenje radova angažirana je đakovačka tvrtka Tegrad, a radovi na postavljanjima novih ploča i uređenju prilaznih staza obavljani su u svibnju 2011. godine (Slika 32.). Naknadno su početkom lipnja nadodane male ploče na kojima su naznačeni brojevi redova.¹³⁵ Glavna inicijatorica ovog hvalevrijednog projekta koji su popratili izložba i prateći katalog Logor Đakovo / Đakovo Camp bila je Lea Maestro, autorica kojoj su brojni članovi obitelji stradali u Holokaustu i đakovačkom logoru. Izložba o logoru i njegovim žrtvama, u realizaciji židovskog kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva La Benevolencija i židovske općine u Sarajevu, bila je otvorena 29. listopada 2013. godine u Galeriji Novi hram u Sarajevu. Od 1. do 10. lipnja 2014. godine,

¹³⁴ L. MAESTRO, 2011., 5.

¹³⁵ B. OSTAJMER, 2011., 10.-11.

istodobno s danom održavanja komemoracije na židovskom groblju, ista je izložba održana i u Muzeju Đakovštine.

Prije Holokausta, u središnjoj i istočnoj Europi živjelo je više od sedam milijuna Židova, a više od 10 000 židovskih groblja na području Europe i danas svjedoče o toj dugoj povijesti. S obzirom na uništenje brojnih židovskih zajednica tijekom razdoblja Drugog svjetskog rata, na brojnim područjima više nema onih koji bi se brinuli za groblja svojih predaka. Time oni postaju najugroženiji spomenici židovske baštine. Posljedično sa nebrigom oko njih dolazi i do raznih negativnih utjecaja poput vandalizma, atmosferilija i promjena tla, a čest problem je i promjena vlasništva zemljišta na kojem se groblje nalazi. Osim toga problematični su i materijali nadgrobnih spomenika koji su na židovskim grobljima najčešće građeni od kamena i granita. Kod kamena, kao izrazito potrošnog materijala, problem je što pod utjecajem vremenskih uvjeta dolazi do otežanog čitanja natpisa, dok granitni spomenici često postaju meta vandalizma.¹³⁶

Židovska groblja još uvijek nisu dovoljno dobro istražena, pogotovo ne u kontekstu kulturne baštine i povijesti umjetnosti. Ipak, polako dolazi do promjena u turističkoj i obrazovnoj valorizaciji tih lokaliteta. Registar kulturnih dobara RH zabilježava sveukupno 16 židovskih groblja, od kojih je 14 u pravnom statusu zaštićenog kulturnog dobra, dok su preostala dva preventivno zaštićena dobra. Židovsko groblje u Đakovu (Z-4243) prema vrsti kulturnog dobra jedno je od pet kulturno-povijesnih cjelina, uz Židovsko groblje u Dubrovniku, Memorijalno područje židovskog groblja u Ludbregu, Kulturno-povijesna cjelina Groblja Kozala u Rijeci (unutar kojeg je židovski predio) i židovsko groblje u Karlovcu koje je jedino u statusu preventivno zaštićenog dobra. Kao nepokretna pojedinačna dobra zaštićena su židovska groblja u Varaždinu, Koprivnici, Požegi, Virovitici, Splitu, Osijeku (Gornjogradsko židovsko groblje), Našicama, Osijeku (Donjogradsko židovsko groblje), u Mihovljanu i Iloku. Kao nepokretno pojedinačno dobro u statusu preventivnog zaštićenog dobra grobnica je obitelji Schmidek-Schulzer u Cerniku (P-6341) koja se nalazi na židovskom groblju u Cerniku.¹³⁷

Naprimjer, 2015. godine osnovana je organizacija posvećena brizi oko židovskih groblja pod nazivom Europska inicijativa za židovska groblja (ESJF).¹³⁸ Riječ je o međunarodnoj

¹³⁶ A. FIKET, 2022., 293.

¹³⁷ A. FIKET, 2022., 294.

¹³⁸ ESJF-CEMETERIES. ORG., <https://www.esjf-cemeteries.org/>, pristup 25. kolovoza 2023.

neprofitnoj zakladi registriranoj u Saveznoj Republici Njemačkoj s ciljem o zaštiti židovskih groblja središnje i istočne Europe u mjestima gdje više ne postoje židovske zajednice. Zahvaljujući toj organizaciji i pomoći njemačke vlade, zaštićeno je više od 120 groblja u sedam zemalja središnje i istočne Europe. Na natječaju Europske unije, 2019. godine, dodijeljeno im je 800 000 eura za projekt pomoću kojeg bi se najmodernijom tehnologijom mapiralo i proučilo najmanje 1 500 židovskih groblja u Europi. Osim u Hrvatskoj, projekt se provodi u Gruziji, Grčkoj, Mađarskoj, Litvi, Moldaviji, Poljskoj, Slovačkoj i Ukrajini.¹³⁹ Za sada u sklopu njihova projekta, zaštićena su i ograđena židovska groblja u četiri županije u Hrvatskoj. Riječ je o grobljima u Grubišnom polju, Jagodnjaku, Zmajevcu, Cerniku i Banovoj Jarugi.¹⁴⁰

¹³⁹ J.C., Ha Kol, 2019., 43.

¹⁴⁰ ESJF-CEMETERIES.ORG., <https://www.esjf-cemeteries.org/>, pristup 1. rujna 2023.

9. Zaključak

Nakon brojnih poteškoća, odredbi i zakona kojima su se morali prilagođavati, zahvaljujući dozvoli o naseljavanju Hrvatske i Slavonije, između ostalih gradova, Židovi su počeli doseljavati u Đakovo. Odmah pri njihovom dolasku oformljena je židovska bogoštovna općina, a u vrlo kratkom periodu je izgrađena sinagoga, kao dokaz njihove financijske stabilnosti i moći. Koliko je poznato, vrlo brzo su se asimilirali u društvo i postali važan kulturni i gospodarski faktor grada. Kupovali su kuće u samom centru, uz koje su često otvarali dućane i bez konkurencije bili vodeći trgovci u gradu. Osim toga, otvaranjem tiskare Maksa Brucka konkurirali su i dotad jedinjoj tiskari u gradu, Biskupijskoj. Osim toga bavili su se ljekarstvom, bankarstvom, odvjetništvom i liječništvom. Većinom su bili pripadnici brojnih đakovačkih uglednih obitelji.

Sto godina nakon početka doseljavanja Židova na prostore Đakova, promjenom vlasti njihov život ponovno je bio obilježen nizom zabrana i poniženja koja su podnosila radi svoje nacionalnosti. Situacija se pogoršala 20. travnja 1941. godine kad im je zapaljena sinagoga, a vatrogascima je bilo zabranjeno gasiti požar. Oduzimana im je imovina, gubili su poslove i morali nositi žutu traku kao simbol židovstva. Nedugo zatim protjerani su iz grada u logore u kojima su izgubili živote. Usporedno s tim, u Đakovo su pristigli drugi Židovi. Na isti način protjerivani iz svojih domova i gradova kao i đakovački Židovi, kroz novoosnovani sabirni logor Đakovo prošlo je oko 3000 žena i djece. Ondje su se razboljevali i umirali u nehumanim životnim uvjetima, a 566 ih je završilo živote. Za svih osam mjeseci trajanja logora, na poslovima oko njihovih ukopa djelovao je višegodišnji grobar židovskog groblja Stjepan Kolb. Vođenjem evidencije umrlih u logoru postigao je da je to danas jedino groblje s poznatim identitetima žrtava Holokausta. Zahvaljujući njemu preživjeli članovi obitelji i rodbina žrtava znaju gdje je posljednje počivalište njihovih najmilijih i te nedužne osobe nisu pale u zaborav.

S obzirom na neospornu važnost đakovačkog židovskog groblja u kontekstu kulturnih i povijesnih vrijednosti, nužno je njegovati čišćenje i očuvanje njegove površine. Kao što je već predloženo, u sklopu revitalizacije groblja trebalo bi temeljito istražiti trenutno stanje u kojem se nalazi, zaustaviti propadanje postojećih grobnica i očistiti one već propale dijelove, urediti prilaze do grobova i pobrinuti se za hortikulturu. Svakako, treba apelirati na izmjenu netočnih, a službenih, podataka u dosjeu o kulturnom dobru lokaliteta i iznijeti kvalitetan konzervatorski elaborat koji će

služiti sljedećim generacijama stručnjaka. Također, na mjestu postojanja nekadašnje đakovačke sinagoge bilo bi dobro staviti oznaku, odnosno spomen-obilježje, kako je često prakticirano u brojnim drugim hrvatskim gradovima.

Đakovčani bi trebali lokalnu povijest iskoristiti za bolje obrazovanje i informiranje sugrađana, posebice mlađih naraštaja, a u ovom slučaju ona bi im trebala poslužiti i kao važan izvor za razvijanje empatije i tolerancije prema ugroženim skupinama i u borbi protiv diskriminacije, kako po etničkoj pripadnosti, vjeri ili uvjerenju, tako i prema bilo kojem obilježju. Đakovačko židovsko groblje uspomena je na uglednu zajednicu koja je u Đakovu davno živjela i stvarala, ostavljajući iza sebe brojne materijalne tragove, kao i na nevine žrtve ustaškog terora. U tom kontekstu, ono stoji kao miran i tih podsjetnik, a opet dovoljno glasan i snažan za one koji ga žele "čuti" i vidjeti.

10. Popis literature i izvora

- B. BIJELIĆ, 2019. – Borislav Bijelić, Đakovo i Đakovština na stranicama Glasa Slavonije 1945.-1952. godine, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, Vol 14, 1 (2019.), 185.-225.
- M. CEPELIĆ, 1916. – Milko Cepelić, *Djakovačka groblja*. Mile uspomene na drage pokojnike, Biskupijska tiskara, Đakovo, 1916.
- J.C., Ha Kol, 2019. - Židovska groblja, Europska Unija dodijelila sredstva za spas židovskih groblja u Europi, *Ha Kol*, kolovoz-rujan-listopad 2019., 43.
- V. ČURŽIK, 1999. – Vilko Čuržik, Sjećanje na đakovačke Židove, u: *Đakovački vezovi. Prigodna revija*, 1999., Đakovo
- M. ĆURIĆ, 2019. – Mirko Ćurić, Vjera Biller – avangardna umjetnica đakovačkih korijena, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, Vol. 14, 1 (2019.), 141.-169. (online publikacija: <https://hrcak.srce.hr/file/336791>) (posljednje učitavanje 10. rujna 2023.)
- LJ. DOBROVŠAK, 2009. – Ljiljana Dobrovšak, Demografski prikaz Židova u Đakovu i Đakovštini od početaka naseljavanja do Prvog svjetskog rata, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, Vol.9, 1 (2009.) 173.-200.
- LJ. DOBROVŠAK 2005. – Ljiljana Dobrovšak, Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 37, 2 (2005.), 479.-495. (online publikacija: <https://hrcak.srce.hr/file/151827>) (posljednje učitavanje 10. rujna 2023.)
- LJ. DOBROVŠAK, 2005. – Ljiljana Dobrovšak, "Privremena prisutnost" Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću, *Povijesni prilozi*, Vol. 24, 29 (2005.), 167.-189. (online publikacija: <https://hrcak.srce.hr/file/19578>) (posljednje učitavanje 10. rujna, 2022.)
- A. FIKET, 2022. – Anita Fiket, Istraživanje židovske baštine u Hrvatskoj: Židovska groblja, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 54, 2,

(2022.), 285.-296., (online publikacija: <https://hrcak.srce.hr/file/429489>) (posljednje učitavanje 22. listopada 2023.)

M. FRAJDENBERG, 2000. – Maren Frajdenberg, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb, 2000.

V. GEIGER, 2002. – Vladimir Geiger, Nijemci Đakova i Đakovštine od 1848. do 1914.(2.dio), u: *Scrinia Slavonica*, Vol. 2, 1 (2002.), 301.-324.

V. GEIGER, 2003. – Vladimir Geiger, Osnivanje i pravila židovskih društava u Đakovu, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, Vol.6, 1 (2003.), 67.-81.

V. GEIGER, 2011. – Vladimir Geiger, O sudbini Mire Kirhmajera (Kirchmayer), načelnika Đakova u vrijeme NDH, 1941.-1945, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 2011., 87.-102.

I. GERMOVŠEK, 1978. – Ivan Germovšek, Natpisi na spomenicima u Đakovu, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, Vol. 1, 1 (1978.), 165.-197.

I. GOLDSTEN - G. HUTINEC, 2021. – Ivo Goldstein, Goran Hutinec, Kako raskrinkati tvrdnje povijesnih revizionista – pet primjera, u: *Zbornik Janković*, br. 5-6, 2021., (online publikacija: <https://hrcak.srce.hr/file/407900>) (posljednje učitavanje: 10. rujna, 2023.)

G. GRBEŠIĆ,, Prijelazi Židova u Katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941.-1945., *Croatica Christiana periodica*, Vol. 27, 52 (2003.), 155.-169., (online publikacija: <https://hrcak.srce.hr/file/18518>) (posljednje učitavanje 5. rujna 2023.)

Z. KARAČ, 2020. - Zlatko Karač, *Studije o arhitekturi sinagoga u Hrvatskoj – Odabrani tekstovi*, Zagreb, 2020.

M. LANDEKA 1997. – Marko Landeka, Dvjestopedeset godina Virovitičke županije (1745.-1995.), *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, No.4, Osijek, 1997., 45.-53.

Ž. LEKŠIĆ, 2005. – Željko Lekšić, Đakovačka glavna ulica. Zgrade i njihovi vlasnici od sredine 19. do početka 21. stoljeća, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, Vol. 7, 1 (2005.), 165.-200.

Ž. LEKŠIĆ, 2003. – Željko Lekšić, “Prilozi životopisu đakovačkog tiskara Maksa Brucka”, u: *Đakovački vezovi. Prigodna revija 2003.*, Đakovo

Ž. LEKŠIĆ, 1999. – Željko Lekšić, Sinagoga u Đakovu, *Novi Omanut*, br. 36./37., rujan-prosinac 1999., Zagreb, 1999.

L. MAESTRO, 2011. – Lea Maestro, *Groblje žrtava sabirnog logora u Đakovu*, Jevrejska sarajevska opština, (ur.) Boris Kožemjakin, Sarajevo, 2011.

Ž. MARKOVIĆ, 2023. Željko Marković – unuk Stjepana Kolba, osobni intervju (22. lipnja 2023.)

MINK. Službeni dokumenti Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku; ustupila: Dina Koproščec, 11. lipnja 2023.

MINK. Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, 15. listopada 2009. Rješenje

Ministarstva kulture Republike Hrvatske o zaštiti kulturnog dobra. Ustupila: Dina Koproščec, 11. lipnja 2023.

MINK. Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske. Evidencijska kartica o Groblju žrtava fašističkog terora u Đakovu. Ustupila: Dina Koproščec, 11. lipnja 2023.

MINK. Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, 26. lipanj 1971. Zapisnik sa sjednice komisije za registraciju spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku. Ustupila: Dina Koproščec, 11. lipnja 2023.

L. MOŠE-PRELEVIĆ, Ha Kol, 2019. - Židovska groblja, Sahrana i žalovanje u židovstvu – tradicija, praksa i zakonska dimenzija, *Ha Kol*, kolovoz-rujan-listopad, 2019., 14.-15.

- B. OSTAJMER, 2011. – Branko Ostajmer, Dr. Mato Horvat i njegov rukopis "Građa za kulturnu prošlost Đakova koja se odnosi na đakovačke Židove i one iz Vrpolja", *Zbornik Muzeja Đakovštine*, Vol. 10, 1 (2011.), 191.-226. (online publikacija: <https://hrcak.srce.hr/file/300679>), (posljednje učitavanje 5. kolovoza 2023.)
- B. OSTAJMER, 2015. – Branko Ostajmer, Obitelj Frank i njihova prisutnost u životu grada Đakova, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, vol 12., 1 (2015.), 71.-98.
- B. OSTAJMER, 2011. – B. Ostajmer, Obnovljeno logoraško groblje na židovskom groblju u Đakovu, *Jevrejski glas*, u: *Glasnik jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, lipanj, 2011., 10.-11.
- K. PAVIĆ, 1978. – Krešimir Pavić, Đakovačke tiskare prije I. svjetskog rata, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, Vol.1, 1 (1978.), 87.-164.
- M. PERŠEN, 1966. – Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, Stvarnost, 1966.
- S. ROMIĆ, 1976. – Stjepan Romić, Razvoj bankarstva u Đakovu, *Đakovački vezovi. Jubilarna revija 1967-1976.*, Đakovo, 1976.
- H. SABLIĆ-TOMIĆ - G. REM, 2001. – Helena Sablić-Tomić, Goran Rem, *Puut nebeski: Đakovačka čitanka*, Đakovo, 2000.
- M. STEINER-AVIEZER, 2008. – Miriam Steiner-Aviezer, *Hrvatski pravednici*, Zagreb, 2008.
- M. ŠVOB, 1995. – Melita Švob, *Migracije i promjene u židovskoj populaciji, Migracijske i etničke teme*, Zagreb, 1995.
- Z. VASILJEVIĆ, 1988. – Zoran Vasiljević, *Sabirni logor Đakovo*, Centar za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1988.
- S. ŽUPAN, Peace in Heaven - Žrtvama logora, *Glas Slavonije*, 31. svibnja 2013., 26.

Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, 2006. – Zlata Živaković-Kerže, Od Židovskog naselja u Tenji do sabirnog logora, *Scrinia Slavonica*, Vol.6, 1 (2006.), 497.-514. (online publikacija: <https://hrcak.srce.hr/file/11347>) (posljednje učitavanje 15. rujna 2023.)

Internetski izvori:

BILLIONGRAVES.COM, <https://billiongraves.com/> (preuzeto: 25.8.2023.)

CENTROPA.ORG, <https://www.centropa.org/en>, (preuzeto: 14.9.2023.)

ESJF-CEMETERIES.ORG, <https://www.esjf-cemeteries.org/> (preuzeto: 25.8.2023.)

REGISTAR.KULTURNADOBRA.HR, <https://registar.kulturnadobra.hr/> (preuzeto: 29.7.)

YADVASHEM.ORG, <https://www.yadvashem.org/index.html> (preuzeto: 29.7.2023.)

Jewish cemetery in Đakovo

Abstract

During a period of approximately one hundred years, from the immigration to the area of Đakovo until the Second World War, Jews were more or less equal citizens of the peaceful seat of the diocese. They owned houses and shops in city center, considering their most common occupations related to trade. They cultivated good relations with their fellow citizens and gradually integrated into the city's everyday life, either through work or free time. They established their own municipality there, where they divided obligations, built a synagogue and founded numerous societies through which they actively worked. Their peace was disturbed in 1941, when as an ethnic and religious minority, under the auspices of fascism, they were expelled from their homes and cities where they lived. A concentration camp was set up in the town of Đakovo where 566 victims, mostly Jews from Bosnia and Herzegovina, lost their lives. The vast majority of Jews from Đakovo were taken to camps in Tenja near Osijek and Auschwitz from where all their traces are lost. As a result, today there is a Jewish cemetery in Đakovo where are buried Jews from Đakovo who died before 1941, as well as the victims of the concentration camp. Thanks to gravedigger Stjepan Kolb, these persons were buried with dignity, in a special coffin marked with their first and last name. It is the only such type of cemetery from the Holocaust era in the world, the Jewish Cemetery in Đakovo is a protected cultural property, registered in the Register of Cultural Property.

Key words: Đakovo, Jews, synagogue, camp, Holocaust, cemetery, Protected cultural heritage

11. Prilozi

Slika 1. Faksimil razglednice s prikazom đakovačke sinagoge, 1915.

(izvor: Muzej Đakovštine, iz kolekcije đakovačkog kolekcionara Valentina Markovčića)

Slika 2. Jedan od dva, in situ sačuvana, ostatka nekadašnje đakovačke sinagoge, u današnjoj Frankopanskoj ulici na broju 14 (foto Lorena Lelas, 12. rujna 2023.)

Slika 3. Dvorište nekadašnjeg mlina Cereale u kojem se nalazio Sabirni logor Đakovo (Izvor: Katalog Logor Đakovo / Đakovo Camp, Lea Maestro, 2013., Sarajevo)

Slika 4. Primjer kamenog spomenika na kojem je nemoguće iščitati podatke o pokojniku (foto Lorena Lelas, 24. kolovoza, 2023.)

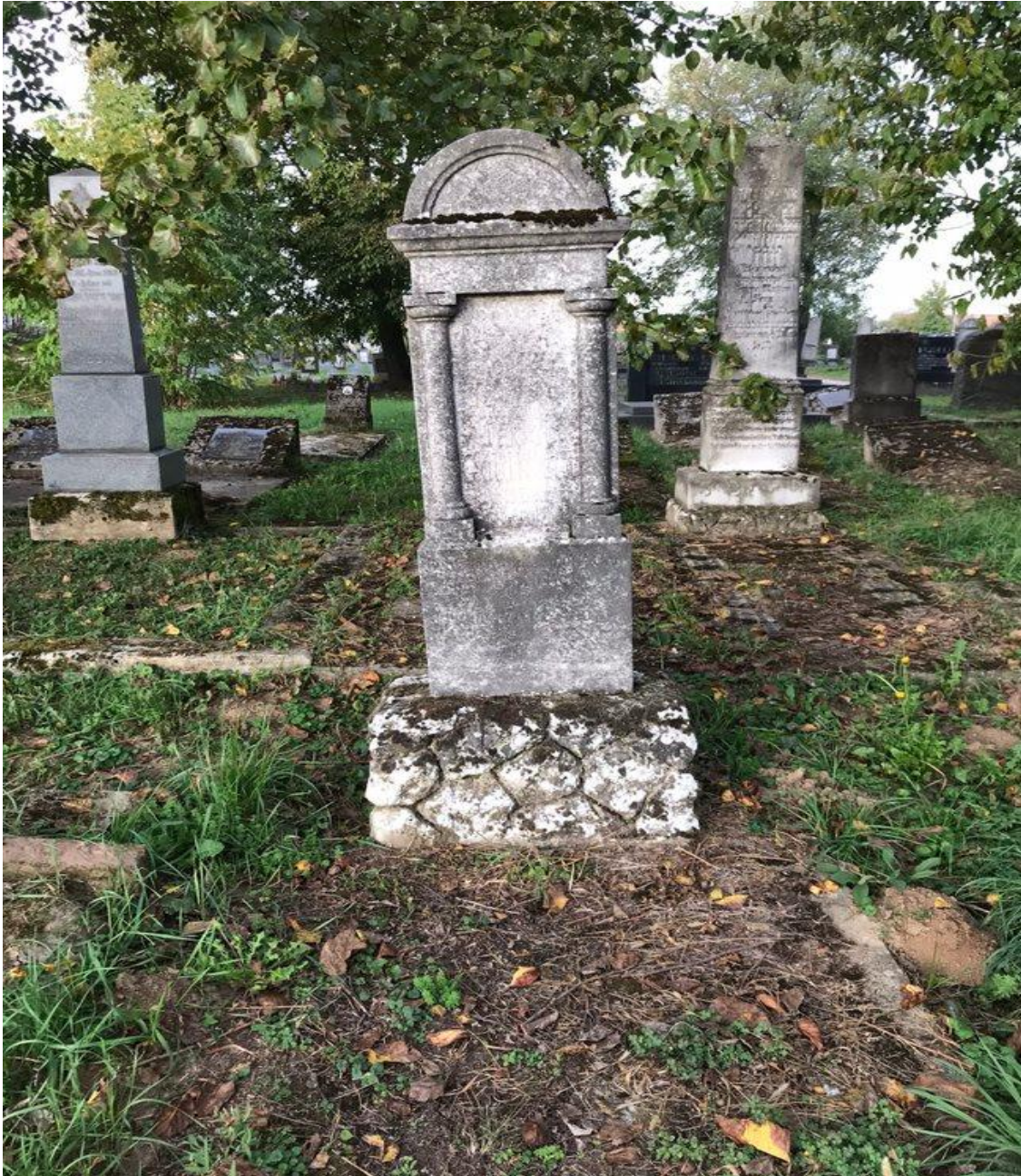
Slika 5. Primjer spomenika sa polukružnim završetkom ukrašenog tek tankom profilacijom uz rub spomenika
(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 6. Primjer kamenog spomenika koji završava blago zakošeno
(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 7. Primjer kamenog spomenika sa tankim polustupovima te zašiljenim lukovima i dekorativnim elementima s obje strane (foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 8. Kameni spomenik s bazom ukrašenom motivom riblje ljuske
(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza, 2023.)

Slika 9. Primjer kamenog spomenika s dva polustupa, profiiranim lukom i zabatom
(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 10. Primjer kamenog spomenika s pokojnikovom slikom
(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza, 2025.)

Slika 11. Primjer granitne grobnice koja je oblikom gotovo identična nekim kamenim primjerima (foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 12. Granitni spomenik oslonjen na betonsku bazu, s bočnih strana omeđen stupovima koji pridržavaju arhitrav sa zabatnim završetkom ukrašenim judaičkim simbolom žalosne vrbe (foto

Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 13. Najklasičniji tip nadgrobnog spomenika, kvadratna ili pravokutna ploča na visokoj bazi sa simbolom Davidove zvijezde (foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 14. Grobnica obitelji Reichsmann
(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 15. Grobnica obitelji Frank
(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 16. Grobnica obitelji Krausz
(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 17. Grobnica Ljubice Münz

(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 18. Tip grobnica napravljenih od dva betonska dijela
(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza, 2023.

Slika 19. Grobnica Flore i Sare Levi, motiv riblje ljuske na kamenom spomeniku
(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 20. Još jedan često zastupljen tip nadgrobnog spomenika
(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 21. Obilježavanje grobnog mjesta crnom limenom pločom (foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 22. Motiv žalosne vrbe, grobnica obitelji Goldberger (foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 23. Motiv vrča, grobnica obitelji Fuchs (foto Lorena Lelas, 24. kolovoza, 2023.)

Slika 24. Mrtvačnica u sklopu židovskog groblja
(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

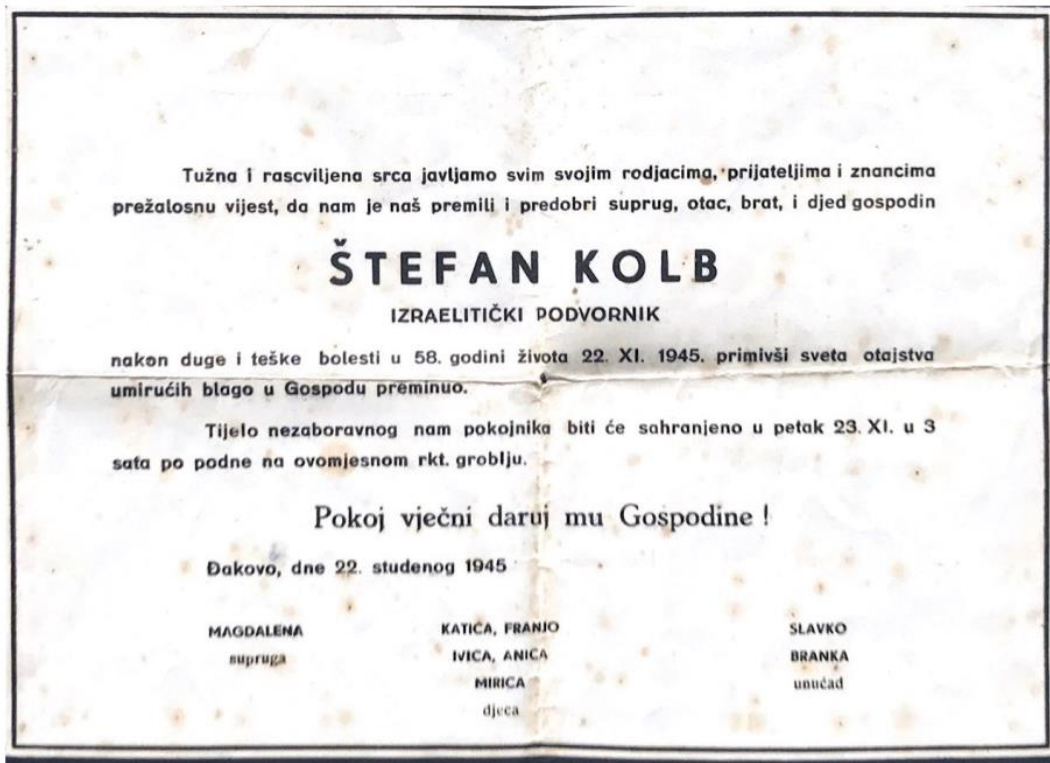
Slika 25. Izraelska umjetnica Dina Merhav ispred skulpture *Peace in Heaven* koju je poklonila gradu Đakovu (izvor: <https://embassies.gov.il/zagreb/NewsAndEvents/Pages/Dina-Merhav.aspx>, preuzeto 23.listopada 2023.)

Slika 26. Skupna grobnica 11 nepoznatih omladinki
(foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 27. Fotografija Stjepana Kolba (izvor: privatna kolekcija Željka Markovića)

Slika 28. Osmrtnica povodom smrti Stjepana Kolba (izvor: privatna kolekcija Željka Markovića)

Slika 29. Spomen-ploča posvećena Stjepanu Kolbu (foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 30. Spomen-ploča posvećena žrtvama fašističkog logora u današnjoj ulici Vladimira Nazora na broju 10 (foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 31. Vidljive posljedice neredovitog održavanja groblja, odnosno zaštićnog kulturnog dobra (foto Lorena Lelas, 24. kolovoza 2023.)

Slika 32. Radovi na obnavljanju nadgrobnih ploča logoraša, svibanj 2011.
(Izvor: Katalog Logor Đakovo / Đakovo Camp, Lea Maestro, 2013., Sarajevo)